

พระบวรราชานุสรณ์

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

มหิตลธิราชวโรดม

พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

๗ มกราคม ๒๕๕๐

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY

3961163339

หนังสือที่ระลึก

วันตรงกับวันเสด็จสวรรคต

ใน

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

๗ มกราคม ๒๕๕๐

นายอรุณ สันธนาภรณ์
ผู้เรียบเรียงและรวบรวม

นายมาร์ชัย กองบุญมา
ผู้จัดพิมพ์

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระมหากษัตริย์แห่งพระบรมราชวงศ์จักรี

พระมหากษัตริย์แห่งพระบรมราชวงศ์จักรี ทรงเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบต่อกันมา ดังนี้

- รัชกาลที่ ๑** พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรมหจักรีบรมนาถ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
วังหลวง (๒๒๗/๙-๒๓๕๒)^๑ ประสูติ ๒๒๗/๙ เสด็จขึ้นครองราชย์ ๒๓๒๕ สวรรคต ๒๓๕๒
พระราชินี สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (๒๒๘๐-๒๓๖๙)
วังหน้า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท (๒๒๘๖-๒๓๕๖)
เป็นพระราชภาตาร่วมพระราชชนกชนนีกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
มหาราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้ว ๓ ปี พระบาทสมเด็จพระ
พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจึงพระราชทานอุปราชภิเษกแก่สมเด็จพระเจ้า
ลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล
วังหลัง กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข คือ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษเทเวศร์
(๒๒๘๙-๒๓๕๙) เป็นพระโอรสองค์ใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี
กับ พระอินทรรักษา (หม่อมเสม)
- รัชกาลที่ ๒** พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรมหาอัครสุนทร พระพุทธเลิศหล้านภาลัย
วังหลวง (๒๓๑๐-๒๓๖๗) ประสูติ ๒๓๑๐ เสด็จขึ้นครองราชย์ ๒๓๕๒ สวรรคต ๒๓๖๗
พระราชินี สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี (๒๓๑๐-๒๓๗๙)
วังหน้า กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ (๒๓๑๖-๒๓๖๐)
เป็นพระราชภาตาร่วมพระราชชนกชนนีกับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
- รัชกาลที่ ๓** พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรมหาเจษฎาบดินทร พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
วังหลวง (๒๓๓๐-๒๓๙๔) ประสูติ ๒๓๓๐ เสด็จขึ้นครองราชย์ ๒๓๖๗ สวรรคต ๒๓๙๔
วังหน้า กรมพระราชวังบวรมหาศกดิพลเสพย์ (๒๓๒๘-๒๓๗๕) เป็นพระเจ้าลูกเธอที่ ๑๗ ใน
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (เจ้าจอมน้อยใหญ่ธิดาเจ้าพระยานคร
(พัฒน์) เป็นเจ้าจอมมารดา) และเป็นพระราชบุตรเขยกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

^๑ ปีพระราชสมภพกับปีเสด็จสวรรคต

รัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
วังหลวง (๒๓๔๗-๒๔๑๑) ประสูติ ๒๓๔๗ เสด็จขึ้นครองราชย์ ๒๓๙๔ สวรรคต ๒๔๑๑
พระราชินี สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี (๒๓๗๗-๒๔๐๔)
วังหน้า (พระมหากษัตริย์องค์ที่สอง) พระบาทสมเด็จพระปวงเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์
พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๓๕๑-๒๔๐๘) เป็นพระราชภาดาาร่วมพระราชชนกชนนี
กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔

รัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระปิยมหาราช
วังหลวง (๒๓๙๖-๒๔๕๓) ประสูติ ๒๓๙๖ เสด็จขึ้นครองราชย์ ๒๔๑๑ สวรรคต ๒๔๕๓
พระราชินี สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ (๒๔๐๖-๒๔๖๒)
วังหน้า กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ (๒๓๘๑-๒๔๒๘) เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ใน
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายหลังกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเสด็จ
ทิวงคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการ
เลิกตำแหน่ง กรมพระราชวังบวร ๔ หรือวังหน้า และทรงสถาปนาสมเด็จพระบรม
โอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารตามพระราชประเพณีเดิม ในรัชกาลที่ ๕ ได้ทรง
สถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ๔ ครั้ง

ครั้งที่ ๑ ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ (ที่ ๑ ในสมเด็จพระศรีสวรินทิรา
บรมราชเทวี) (๒๔๒๑-๒๔๓๗) เป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ แต่สวรรคต พ.ศ. ๒๔๓๗ เมื่อพระชันษา ๑๗ ปี

ครั้งที่ ๒ ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ (ที่ ๒ ในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบ
รมราชินีนาถ) เป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗

รัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า
(๒๔๒๓-๒๔๖๘) ประสูติ ๒๔๒๓ เสด็จขึ้นครองราชย์ ๒๔๕๓ สวรรคต ๒๔๖๘

รัชกาลที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
(๒๔๓๖-๒๔๘๔) ประสูติ ๒๔๓๖ เสด็จขึ้นครองราชย์ ๒๔๖๘ สวรรคต ๒๔๘๔
พระราชินี สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี(๒๔๔๗-๒๕๒๗)

รัชกาลที่ ๘ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล (๒๔๖๘-๒๔๘๙)
ประสูติ ๒๔๖๘ เสด็จขึ้นครองราชย์ ๒๔๗๗ สวรรคต ๒๔๘๙

รัชกาลที่ ๙

พระราชินี

สยามมกุฎราชกุมาร

สยามบรมราชกุมารี

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช

ประสูติ ๕ ธันวาคม ๒๔๗๐ เสด็จขึ้นครองราชย์ ๒๔๘๙-ปัจจุบัน

สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ (๒๔๗๕-ปัจจุบัน)

พลเอกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ์ ทรงดำรงพระราช

อิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร

เมื่อ ๒๘ ธันวาคม ๒๕๑๕

พลเอกสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสิรินธรเทพรัตนสุดา กิติวัฒนาดุลโสภาคย์

ทรงรับพระราชทานสถาปนาพระราชอิสริยยศ เป็น สมเด็จพระเทพรัตน

ราชสุดาเจ้าฟ้ามหาจักรีสิรินธร รัชสีมาคุณากรปิยชาติ สยามบรมราชกุมารี

เมื่อ ๕ ธันวาคม ๒๕๒๐

สายราชสกุลในพระบรมราชวงศ์จักรี

รัชกาลที่ ๑

๑. อินทรางกูร	๒. ทัพกุล	๓. สุริยกุล	๔. ฉัตรกุล
๕. พึ่งบุญ	๖. ดาราการ	๗. ดวงจักร์	๘. สุทัศน์

รัชกาลที่ ๒

๑. อาภรณ์กุล	๒. มาลากุล	๓. กล้วยไม้	๔. กุสุมา
๕. เดชาติวงศ์	๖. พนมวัน	๗. กุญชร	๘. เรณูนันทน์
๙. นิยมิตร	๑๐. ทินกร	๑๑. ไพฑูรย์	๑๒. มหากุล
๑๓. วัชรวิงศ์	๑๔. ชุมแสง	๑๕. สนิทวงศ์	๑๖. มรกฏ
๑๗. นิลรัตน์	๑๘. อรุณวงศ์	๑๙. กปิตถา	๒๐. ปราโมช

รัชกาลที่ ๓

๑. ศิริวิงศ์	๒. โกเมน	๓. คเนจร	๔. งอนรถ
๕. ลดาวัลย์	๖. ชุมสาย	๗. ปิยากร	๘. อุไรพงศ์
๙. อรณพ	๑๐. ลำยอง	๑๑. สุบรรณ	๑๒. สิงหรา
๑๓. ชมพูนุท			

รัชกาลที่ ๔

๑. จักรพันธ์	๒. ภาณุพันธ์	๓. จิตรพงศ์	๔. นพวงศ์
๕. สุประดิษฐ์	๖. กฤดากร	๗. คัดคนางค์	๘. ศุขสวัสดิ์
๙. ทวีวงศ์	๑๐. ทองใหญ่	๑๑. เกษมสันต์	๑๒. กมลาคัน
๑๓. เกษมศรี	๑๔. ศรีธวัช	๑๕. ทองแถม	๑๖. ชุมพล
๑๗. เทวกุล	๑๘. สวัสดิ์กุล	๑๙. จันทรทัต	๒๐. ชยางกูร
๒๑. วรวรรณ	๒๒. ดิศกุล	๒๓. โสภางค์	๒๔. โสณกุล
๒๕. วัฒนวงศ์	๒๖. สวัสดิ์วัฒน์	๒๗. ไชยันต์	

รัชกาลที่ ๕

๑. บริพัตร	๒. จักรพงศ์	๓. มหิตล	๔. จุฑาธุช
๕. ยุคล	๖. กิตติยากร	๗. รพีพัฒน์	๘. ประวิตร
๙. จิรประวัติ	๑๐. อาภากร	๑๑. ฉัตรชัย	๑๒. เพ็ญพัฒน์
๑๓. วุฒิชัย	๑๔. สุริยง	๑๕. วัลลิต	

รัชกาลที่ ๖

ไม่มีพระราชโอรส

รัชกาลที่ ๗

๑. คักติเดชน์

รัชกาลที่ ๘

ไม่มีพระราชโอรส

รัชกาลที่ ๙

๑. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร พลเอกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาชิราลงกรณ์

พระเจ้าราชวรวงศ์ ชั้น ๑

๑. อสุณี
๒. สังข์ทนต์
๓. ปัทมสิงห์
๔. นีรสิงห์

พระเจ้าราชวรวงศ์ ชั้น ๒

๑. บรรยงกะเสนา
๒. อิศรเสนา
๓. พยัคฆเสนา
๔. รังสิเสนา
๕. สหาวุธ
๖. ยุคันธร
๗. สีสั่งข์
๘. รัชนิกร
๙. รອງทรง

พระเจ้าราชวรวงศ์ ชั้น ๓

๑. อิศรศักดิ์
๒. กำภู
๓. เกสรา
๔. นุชะศักดิ์
๕. นันทิศักดิ์

พระเจ้าราชวรวงศ์ ชั้น ๔^๒

๑. สุวารส
๒. วรรัตน์
๓. ภาณุมาส
๔. หัสตินทร์
๕. นวรัตน์
๖. ยุคนธรานนท์
๗. โตษะณีย์
๘. นันทวัน
๙. พรหมเมศ
๑๐. จรูญโรจน์
๑๑. สายสนั่น

พระราชวรวงศ์ ชั้น ๕^๓

๑. วิลัยวงศ์
๒. กาญจนวิชัย
๓. กัลยาณะวงศ์
๔. สุทัศน์ย์
๕. วรวิมล
๖. รุจวิชัย
๗. วิบูลยพรรณ
๘. รัชนี้
๙. วิสุทธิ

กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข

๑. ปาลกะวงศ์
๒. เสนีวงศ์

พระปฐมบรมราชวงศ์

๑. นรินทรกุล
๒. เจษฎางกูร
๓. นรินทรางกูร
๔. เทพหัสติน
๕. มนตรีกุล
๖. อิศรางกูร

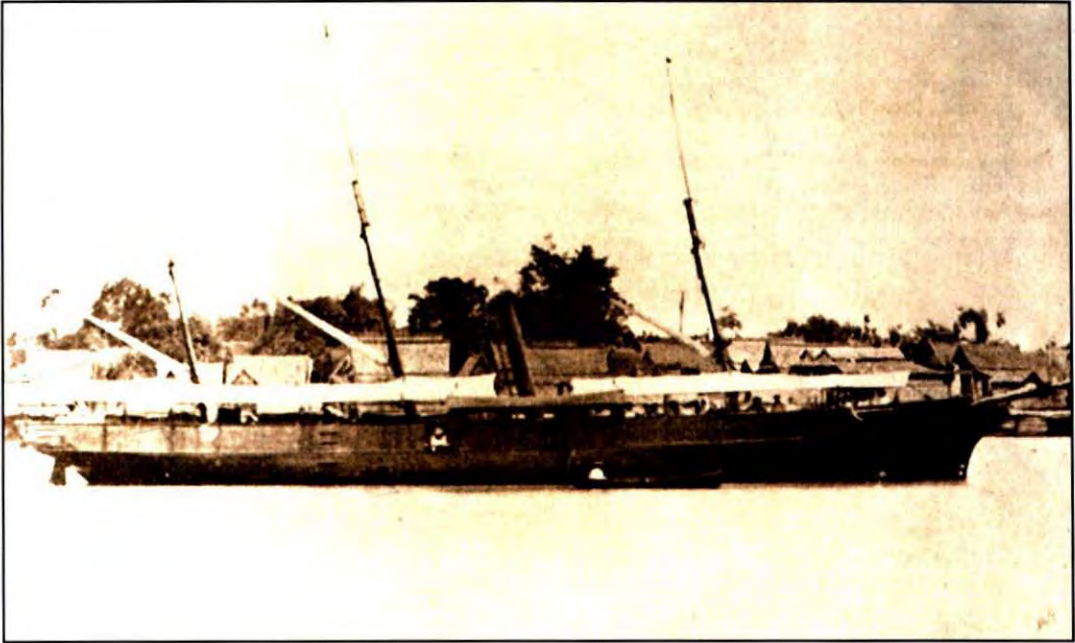
^๒ ราชสกุลที่สืบสายมาจากพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

^๓ ราชสกุลที่สืบสายมาจากพระโอรสในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ

สารบัญ

	หน้า
บทที่ ๑ พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว	๑
ตอนที่ ๑ พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนพระบรมราชาภิเษก	๑
ตอนที่ ๒ พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวภายหลังพระบรมราชาภิเษก	๔
บทที่ ๒ พระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว	๑๑
ตอนที่ ๑ พระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว	๑๑
ตอนที่ ๒ สาเหตุการพระบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่ ๒	๑๕
ตอนที่ ๓ การเฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว	๑๘
ตอนที่ ๔ พระราชกรณียกิจพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะพระเจ้า แผ่นดินพระองค์ที่ ๒	๒๐
บทที่ ๓ พระราชนิพนธ์วรรณกรรมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว	๒๒
ตอนที่ ๑ วรรณกรรมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว	๒๒
ตอนที่ ๒ วิเคราะห์วรรณกรรมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว	๕๒
บทที่ ๔ พระสนมเอกและพระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว	๕๖
ตอนที่ ๑ พระสนมเอก	๕๖
ตอนที่ ๒ พระราชโอรสและพระราชธิดา	๕๖
ตอนที่ ๓ ราชสกุลวงศ์	๖๐
บทที่ ๕ พระราชวังของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว	๗๕
ตอนที่ ๑ พระบรมมหาราชวัง ที่ประทับในช่วงที่ทรงพระเยาว์	๗๕
ตอนที่ ๒ พระราชวังเดิม ที่ประทับในช่วงที่ทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์	๗๖
ตอนที่ ๓ พระบรมราชวัง ที่ประทับเมื่อทรงพระบรมราชาภิเษกเป็น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว	๗๗
ตอนที่ ๔ พระราชวังที่ทรงสร้างขึ้นใหม่	๘๐

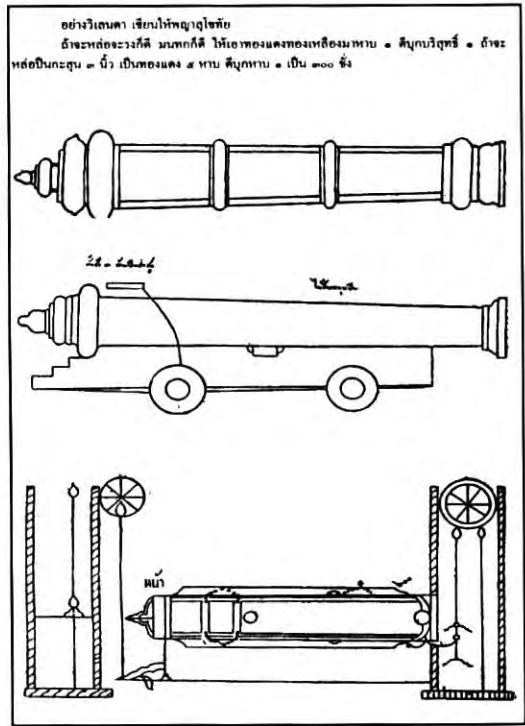
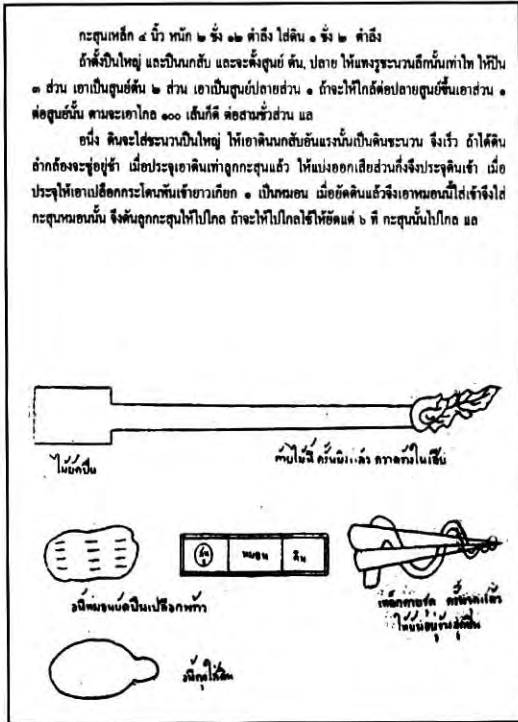
ต้นฉบับเป็นหน้าว่าง

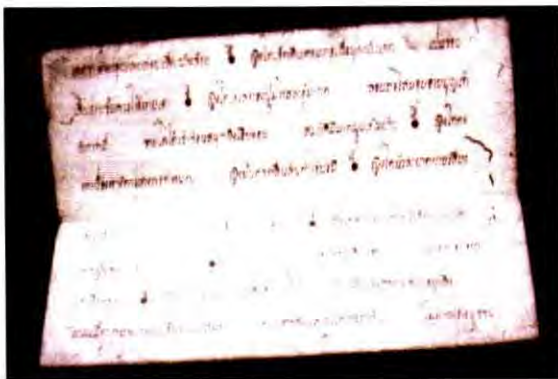
เรือยงยศโยชดิยาที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๐๖

ปิ่นใหญ่ตั้งอยู่ ณ พระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโรงละครแห่งชาติ เป็นปิ่นใหญ่ส่วนหนึ่งที่ทรงสร้างขึ้น

พระราชนิพนธ์ดำรัสปืนใหญ่ ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชนิพนธ์บทแ่วเรื่องนิทานนายคำสอน
 ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ระนาดทุ้มเหล็กที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงประดิษฐ์ขึ้น

บทที่ ๑

พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในบทนี้จะกล่าวถึงพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนพระบวรราชาภิเษก และภายหลังพระบวรราชาภิเษกเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว มีรายละเอียดดังนี้

ตอนที่ ๑ พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนพระบวรราชาภิเษก

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระนามเดิมว่าเจ้าฟ้าจุฑามณี หรือเรียกกันว่าเจ้าฟ้าน้อย เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ แห่งราชวงศ์จักรีกับสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ทรงพระราชสมภพเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๑ ณ พระราชวังเดิมกรุงธนบุรี

ทรงรับราชการในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ปฏิบัติราชการมีความชอบในวันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๗๕ ขณะมีพระชนมายุได้ ๒๔ พรรษา จึงได้รับการสถาปนาให้เป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ บังคับบัญชากรมทหารแม่นปืนหน้าแม่นปืนหลัง^๑ ภูวนอาสารบและแจกอสาจาม ระหว่างนี้ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจอันเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองหลายประการ ดังนี้

๑. ด้านการทหาร

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไทยต้องทำสงครามกับญวน และต้องเตรียมพร้อมด้านการทหารด้วยเกรงว่าจะเกิดกรณีพิพาทเช่นเดียวกับกรณีของจีนและอังกฤษ ดังนั้นพระองค์ได้ทรงทำบำรุงด้านการทหารด้วยการเร่งสะสมอาวุธยุทโธปกรณ์ สร้างป้อมรักษาปากน้ำที่สำคัญ จัดทหารราบและทหารปืนใหญ่ ในการนี้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ได้มีบทบาทในการพัฒนาด้านการทหารที่สำคัญยิ่ง ดังต่อไปนี้

- **ทรงสร้างป้อมรักษาปากแม่น้ำ** ในปี พ.ศ. ๒๓๗๕ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ไปสร้างป้อมชื่อ “พิฆาตข้าศึก” เพื่อ

^๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงตั้งกรมทหารแม่นปืนหน้าขึ้น เพื่อทำหน้าที่เก็บรักษาปืนใหญ่ ควบคุมปืนประจำป้อม และฝึกซ้อมการยิงเพื่อความชำนาญ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งกรมทหารแม่นปืนหลังเพิ่มขึ้น

รักษาปากแม่น้ำแม่กลอง ที่สมุทรสงคราม และในปี พ.ศ. ๒๓๕๓ โปรดเกล้าฯ ให้ไปรักษาป้อมที่สมุทรปราการ

• ทรงเป็นแม่ทัพใหญ่ไปรบกับญวน ในปี พ.ศ. ๒๓๘๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นแม่ทัพใหญ่ยกกองทัพเรือไปปราบญวน^๒ ที่เมืองบันทายมาศ (เมืองฮาเดียน) ในการนี้ได้ใช้กองเรือรบที่ต่อใหม่ทันสมัยแบบฝรั่งและมีการจัดยุทธนาวีทางทะเลแบบใหม่เป็นครั้งแรกของไทย กองทัพเรือได้ออกไปปฏิบัติราชการอยู่ในสงครามนาน ๑๑ เดือนจึงเดินทางกลับเข้ากรุงเทพฯ

• ทรงสร้างเรือรบ ในปี พ.ศ. ๒๓๕๑ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงสร้างเรือขับเคลื่อนด้วยเครื่องจักรไอน้ำสำเร็จเป็นลำแรกในประเทศไทย^๓ ในเวลาต่อมาได้ทรงสร้างเรือรบและจัดหาเรือเข้าประจำกองเรือในพระองค์เป็นจำนวนมาก เช่น เรือพุทธอำนาจ (Fairy) และเรือราชฤทธิ (Sir Walter Scott) สร้างในปี พ.ศ. ๒๓๗๕ เป็นเรือบาร์กขนาด ๒๐๐ ตัน มีปืนใหญ่ ๑๐ กระบอก ทรงใช้ไปราชการรบกับญวนในปี พ.ศ. ๒๓๘๔ เรืออดุมเดช (Lion) สร้างในปี พ.ศ. ๒๓๘๔ เป็นเรือบาร์กขนาด ๓๐๐ ตัน พระองค์ทรงใช้ไปราชการรบกับญวนและใช้ในการนำสมณทูตไปลังกา เรือเวทขังด (Tiger) สร้างในปี พ.ศ. ๒๓๘๖ เป็นเรือสกุเนอร์ขนาด ๒๐๐ ตัน

• ทรงพระราชนิพนธ์ตำราปืนใหญ่ ในปี พ.ศ. ๒๔๘๔ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงพระราชนิพนธ์ตำราปืนใหญ่ที่ทรงแปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษ และต่อมาได้ทรงพระราชนิพนธ์ตำราปืนใหญ่เพิ่มอีกหนึ่งเล่ม มีเนื้อหาเกี่ยวกับตำนานปืนใหญ่ ทำเนียบนามปืนใหญ่ ตำราทำดินปืนและยิงปืนใหญ่ วิธียิงปืนใหญ่รบกลางแปลงปืนป้อมและปืนเรือรบ นับเป็นตำราวิชาการปืนใหญ่แบบสมัยใหม่ฉบับแรกของประเทศไทย

• ทรงบัญชาการทหารปืนใหญ่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์บัญชาการทหารปืนใหญ่ แล้วพระราชทานพวกญวนอพยพให้ทรงฝึกหัดเป็นพลทหารปืนใหญ่ประจำป้อม อีกทั้งโปรดเกล้าฯ ให้ทรงเป็นแม่กองหัดทหารปืนใหญ่ไว้สำรองราชการโดยเกณฑ์จากขุนหมื่นฝ่ายทหารพลเรือนพระราชวังหลวงและพระราชวังบวรที่ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด ในการนี้พระองค์ทรงอำนวยการฝึกทหารด้วยพระองค์เอง โดยใช้ตำราปืนใหญ่ที่ทรงพระราชนิพนธ์

^๒ ไทยรบกับญวนในแดนเขมรติดต่อกันหลายปี จนถึงปี พ.ศ. ๒๓๘๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชดำริจะกันเมืองเขมรให้ขาดจากอำนาจญวน จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดกองทัพเรือยกไปทำลายคลองขุดทางเดินเรือของญวนเพื่อเป็นการตัดเส้นทางคมนาคมของข้าศึก

^๓ หมอแซมวอล เร โนลส์ เฮาส์ มิซชันนารีอเมริกัน ได้บันทึกเมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๕๑ ว่า “เช้าวันนี้เราได้เห็นสิ่งใหม่ในแม่น้ำ คือ เรือกำปั่นจำลองขนาดเล็กหนึ่งลำ ยาวไม่เกิน ๒๐ ฟุต มีปล่องไฟแลดวงมาลัยถือท้ายแล่นทวนน้ำได้อย่างคล่องแคล่ว เจ้าฟ้าน้อยทรงนั่งถือพวงมาลัย เป็นเรือกำปั่นพื้นเมืองลำแรกในแม่น้ำที่เจ้าฟ้าน้อยทรงสร้างขึ้นเอง”

ขึ้นเป็นคู่มือในการฝึกทหารแบบตะวันตก” รวมทั้งได้ทรงสร้างปืนใหญ่เพื่อใช้ในราชการทหารเป็นจำนวนมาก

๒. ด้านการต่างประเทศ

- ทรงเป็นคณะที่ปรึกษาในด้านต่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์มีความรู้ภาษาอังกฤษและธรรมเนียมแบบฝรั่งเป็นอย่างดี จึงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นคณะที่ปรึกษาในด้านต่างประเทศ เมื่อมีราชทูตจากต่างประเทศเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับไทย

๓. ด้านศิลปวัฒนธรรม

- ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์วัด สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงสร้าง วัดราชผาติการาม ที่ตำบลสามเสน ตามพระราชโองการของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อทดแทน วัดสัมเกลียงที่ถูกพายุฉกพัดทลายไปในความรับผิดชอบของพระองค์หรือเอาอิฐของวัดมาสร้างบ้านเรือน รวมทั้งทรงปฏิสังขรณ์วัดหลายแห่ง อาทิ วัดโมลีโลกยารามราชวรวิหารหลังพระราชวังเดิม วัดหงส์รัตนาราม(วัดนี้มีธรรมเนียมว่าเป็นวัดของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว)^๕

- ทรงพระราชนิพนธ์วรรณกรรม สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงพระราชนิพนธ์วรรณกรรมไว้อีกจำนวนหนึ่ง เช่น เพลงยาวสามชายอันมีโครงเรื่องมาจากบทละครเรื่องอิเหนา

๔. ด้านการสาธารณสุข

- ทรงส่งเสริมการแพทย์สมัยใหม่ ในสมัยนั้นการแพทย์แผนใหม่แบบตะวันตกยังไม่เป็นที่นิยม ซึ่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ได้ทรงริเริ่มให้นำการแพทย์สมัยใหม่มาใช้รักษาพระอาการเจ็บป่วยของพระราชวงศ์ อาทิ ทรงนำหมอบลัดเลย์เข้าตรวจรักษาอาการไข้ของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีพระราชมารดาและเจ้าฟ้ามงกุฎพระเชษฐา รวมทั้งทรงส่งเสริมให้นำวิธีการคลอดแบบตะวันตกมาใช้

---

^๕ การฝึกหัดทหารปืนใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์นั้น ได้เกณฑ์ขุนหมื่นตามเดือนที่ต้องเกณฑ์ มาฝึกหัดยิงปืนใหญ่ วิธีหัดจัดเป็นสำหรับสำหรับหนึ่งมีนายบอก ๑ ลูกแถว ๑๐ แบ่งเป็น ๑๒ ผลัด การฝึกหัดกำหนดในเดือนสาม ตั้งแต่วันขึ้น ๑ ค่ำ ไปจนถึงสิ้นเดือน หัดเป็นสำหรับๆ ไปทั้ง ๑๒ ผลัด เมื่อหัดครบ ๑๒ ผลัดถึงวันสิ้นเดือนจะนำทหารที่ฝึกหัดไปยิงปืนจริงเพื่อให้เกิดความชำนาญ ที่ป้อมนครเขื่อนขันธ์ โดยทำการฝึกเสมอไปทุกๆ เดือน(การยิงปืนใหญ่มีครูฝรั่งร่วมฝึกด้วย)

^๕ สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีทรงรับปฏิสังขรณ์วัดแห่งนี้ ตามคำชักชวนของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วโปรดให้เจ้าฟ้าจุฑามณีดำเนินการปฏิสังขรณ์

ตอนที่ ๒ พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวภายหลังพระบรมราชาภิเษก

เมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ขึ้นในวันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๙๔ เพื่อสถาปนาให้ดำรงพระอิสริยยศเสมอพระเจ้าแผ่นดินเป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่ ๒ (The Second King) ในรัชกาลที่ ๔ แห่งราชวงศ์จักรี มีพระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระปาวเรนทราเมศมทิศเรศรังสรรค์ มหันตวรเดโชไชย มโหฬารคุณอดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์ บวรจักรพรรดิราชบวรนารถพิตร พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือที่เรียกโดยย่อว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะมีพระชมอายุ ๔๓ พรรษา ระหว่างนี้ได้ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจอันเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองหลายประการ ดังนี้

๑. ด้านการทหาร

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น การทำสงครามกับประเทศเพื่อนบ้านแทบไม่มีแล้ว มีแต่ต้องเตรียมความพร้อมด้านการทหารไว้ป้องกันประเทศ หากถูกประเทศตะวันตกที่กำลังแสวงหาอาณานิคมอยู่ในขณะนั้นเข้ารุกราน ในกรณีนี้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีบทบาทในการวางรากฐานและพัฒนาด้านการทหารให้มีความทันสมัยและมีระบบที่ชัดเจน

โดยที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้กรมทหารที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบังคับบัญชาอยู่ในรัชกาลก่อนไปเป็นทหารฝ่ายพระบรมราชวัง ทำให้เกิดทหารวังหน้าภายใต้การบังคับบัญชาของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้น จึงทรงสานต่อการพัฒนาด้านการทหารที่ได้ทรงดำเนินการไว้ในรัชกาลก่อน ดังนี้

- ทรงเป็นผู้บัญชาการทหารเรือวังหน้า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแยกกิจการทหารเรือออกจากกิจการทหารบก^๖ แล้วทรงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารเรือวังหน้าอันมีหน่วยงานในสังกัด ๓ หน่วย คือ กรมเรือกลไฟ กรมอาสาจาม และกองทะเล ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าพระองค์ทรงเป็นผู้บัญชาการทหารเรือพระองค์แรกของไทย ทรงวางรากฐานการพัฒนากิจการทหารเรือเข้าสู่ระบบสากลตามแบบอย่างอารยประเทศหลายประการ อาทิ ทรงสร้างโรงทหารเรือขึ้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาใต้ดำเนินกแพ (บริเวณมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในปัจจุบัน) นับเป็นที่ทำการทหารเรือแห่งแรกของการทหารเรือไทย ทรงศึกษาการทหารเรือต่างประเทศในเรื่องการจัดระเบียบเรือและการหัดทหารเรือ แล้วนำมาพัฒนากิจการทหารเรือไทย รวมทั้งทรงให้

^๖ เดิมกิจการทหารเรือยังไม่แยกออกจากกิจการทหารบกอย่างชัดเจน โดยใช้ราชการรวม ๆ กันไปตามเหตุการณ์ อีกทั้งยศของทหารเรือก็เรียกอย่างทหารบก

พระราชโอรสเป็นทหารเรือหลายพระองค์

- **ทรงสร้างเรือรบประจำกองเรือวังหน้า** พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างเรือรบเพิ่มขึ้นอีกหลายลำสำหรับประจำกองเรือของวังหน้า เช่น เรือพุทธสิงหาศน์ (Cruizer) สร้างในปี พ.ศ. ๒๓๘๘ เป็นเรือชนิดซิพขนาด ๔๐๐ ตัน เรือมงคลราชปักษี (Falcon) เป็นเรือโครงเหล็กชนิดสทูนอร์ ขนาด ๑๐๐ ตันที่ทรงซื้อมาจากอเมริกาในปี พ.ศ. ๒๔๐๐ แล้วดัดแปลงเป็นเรือพระที่นั่ง ซึ่งนับเป็นครั้งแรกที่ไทยมีเรือโครงเหล็กไว้ใช้ เรืออาสาวดีรส (Sherry Wine) สร้างในปี พ.ศ. ๒๔๐๑ เป็นเรือยอชท์ ระวังขับน้ำ ๑๕๐ ตัน กำลังเครื่องจักร ๔๐ แรงม้า มีปืนใหญ่ ๖ กระบอก ใช้เป็นเรือรบกลไฟของวังหน้า เรือยงยศอโยชนิยา (Impregnable) สร้างในปี พ.ศ. ๒๔๐๖ ระวังขับน้ำ ๓๐๐ ตัน กำลัง ๖๐ แรงม้า มีปืนใหญ่ ๖ กระบอก ทรงใช้ไปราชการที่สิงคโปร์และได้รับคำชมเชยจากต่างประเทศถึงพระปรีชาสามารถในการต่อเรือ^๗

- **ทรงเป็นผู้บัญชาการทหารบกวังหน้า** พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้บัญชาการทหารบกวังหน้า ได้ทรงพัฒนาทหารปืนใหญ่สืบต่อจากที่ได้ทรงดำเนินการไว้ในรัชกาลก่อน โดยการจ้างร้อยเอกโทมัส ยอร์ซ นอกซ์ (Thomas George Knox) นายทหารอังกฤษมาเป็นครูฝึกหัดทหารแบบยุโรปร่วมกับพระองค์ ทหารที่ฝึกนี้เรียกว่า “ทหารเกณฑ์หัดแบบยุโรป” มีลักษณะเฉพาะคือแต่งกายแบบทหารยุโรปและมีระเบียบวินัยดี กองทหารดังกล่าวได้ไปช่วยรบในศึกเชียงตุงในปี พ.ศ. ๒๓๘๖ นอกจากนี้พระองค์ยังทรงสร้างปืนใหญ่เพิ่มขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก

๒. ด้านการปกครองบ้านเมือง

- **ทรงร่วมในการปกครองบ้านเมือง** พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงร่วมพิจารณาข้อราชการพร้อมด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในบางเรื่อง เช่น การแก้ไขระเบียบการปกครองเมืองประเทศราชใหม่ การสร้างราชธานีแห่งที่สองที่นครราชสีมา อีกทั้งในช่วงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสตามหัวเมืองได้ทรงมอบพระราชอำนาจในการว่าราชการแผ่นดินไว้แต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓. ด้านการต่างประเทศ

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศมหาอำนาจตะวันตกกำลังแสวงหาอาณานิคมในภูมิภาคนี้ ไทยนอกจากต้องเตรียมความพร้อมทางด้านทหารแล้ว ยังได้ดำเนินกุศโลบาย

^๗ การที่เรือยงยศอโยชนิยาไปราชการครั้งนั้นเท่ากับได้ไปอวดธงไทยในต่างประเทศ และธงไทยได้ถูกชักขึ้นคู่กับธงอังกฤษที่ฟอร์ทแดนนิ่ง

ทางการทูตกับประเทศตะวันตกเพื่อรักษาเอกราชของประเทศ ในการนี้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีบทบาทร่วมกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

- **ทรงร่วมทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรี** พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงร่วมกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการพิจารณาสนธิสัญญาพระราชไมตรีและลงนามในสนธิสัญญาในฐานะพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๒ กับประเทศต่างๆ เช่น อังกฤษในปี พ.ศ. ๒๓๕๕ อเมริกาในปี พ.ศ. ๒๓๕๕ ฝรั่งเศสในปี พ.ศ. ๒๓๕๕ เดนมาร์กในปี พ.ศ. ๒๔๐๑ เยอรมันในปี พ.ศ. ๒๔๐๑ โปรตุเกสในปี พ.ศ. ๒๔๐๒ นิซอร์แลนด์ในปี พ.ศ. ๒๔๐๓ สนธิสัญญาพระราชไมตรีดังกล่าวได้แสดงว่าประเทศมหาอำนาจยอมรับว่าไทยเป็นประเทศเอกราชมีอธิปไตยเหนือดินแดนของตน และเป็นกำบังคุ้มกันมิให้ประเทศใด ๆ มาทำการรุกรานได้ และการที่ไทยทำสนธิสัญญาพระราชไมตรีกับหลายประเทศในเวลาใกล้เคียงกันนั้น เพื่อเป็นการถ่วงดุลอำนาจไม่ให้ประเทศมหาอำนาจฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดมารังแกไทยได้ การทำสนธิสัญญาพระราชไมตรีนี้เป็นส่วนสำคัญประการหนึ่งที่ช่วยให้ไทยรอดพ้นจากการเป็นอาณานิคมของประเทศมหาอำนาจตะวันตก

๔. ด้านศิลปวัฒนธรรม

- **ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์พระราชวัง** หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระบรมราชาภิเษกแล้ว ได้เสด็จไปประทับที่พระบรมราชวัง (พระราชวังบวรสถานมงคล) ซึ่งขณะนั้นมีสภาพทรุดโทรมเนื่องจากร้างมาเกือบ ๒๐ ปี พระองค์ได้ทรงก่อสร้างและปฏิสังขรณ์พระที่นั่งและสถานที่ภายในพระบรมราชวังหลายแห่ง เช่น พระที่นั่งच्छกรรมประเวศที่เป็นปราสาทองค์แรกที่สร้างในพระบรมราชวัง พระที่นั่งเอกอลงกฎ พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ ซึ่งพระที่นั่งและสถานที่ต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในวังหน้าต่อมา เป็นของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาโดยมาก นอกจากนี้ได้ทรงสร้างพระราชวังขึ้นใหม่อีก ๒ แห่ง ได้แก่ พระราชวังใหม่ใกล้พระบรมราชวังและพระราชวังสีทาที่จังหวัดสระบุรี

- **ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์วัด** พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวัดบวรสถานสุทธาราวาสหรือวัดพระแก้ววังหน้าที่อยู่ในเขตพระบรมราชวัง ต่อเนื่องจากที่สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศกดิพลเสพทรงสร้างไว้ (การก่อสร้างแล้วเสร็จในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) และทรงสร้างวัดเล็กๆ บริเวณเขตพระราชวังสีทา รวมทั้งได้ทรงปฏิสังขรณ์วัดหลายแห่ง เช่น วัดศรีสุทธาราม

- **ทรงประดิษฐ์เครื่องดนตรีไทย** พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประดิษฐ์ระนาดทุ้มเหล็กขึ้น^๔ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงกล่าวไว้ถึงเรื่องนี้ว่า

^๔ ระนาดทุ้มเหล็ก มีจำนวน ๑๖-๑๗ ลูก ตัวรางระนาดยาวประมาณ ๑ เมตร ตัวรางสูงจากพื้นถึงขอบบนประมาณ ๒๖ เซนติเมตร มีรองติดลูกล้อ ๔ แท้ เพื่อให้เคลื่อนไปมาได้สะดวก ไซ้ไม้ตี ๒ อัน

“ระนาดทุ้มเหล็กนั้นได้ทราบแน่ชัดทีเดียวว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริขึ้น ถ้ายทอดมาจากหีบเพลงอย่างฝรั่งเป็นเครื่องเขี่ยหวีเหล็ก” โดยระนาดทุ้มเหล็กใช้เล่นประกอบกับระนาดแบบเดิมในวงปี่พาทย์เครื่องใหญ่^๕ และมีการเล่าสืบต่อมาถึงปัจจุบัน

• **ทรงพระราชนิพนธ์วรรณกรรม** พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์วรรณกรรมเพิ่มขึ้นอีกจำนวนหนึ่ง เช่น เพลงยาวแลสักการ กลอนทรงก่อนข้าราชการวังหน้า บทแฉวเรื่องนิทานนายคำสอน

• **ทรงอุปถัมภ์กวีเอกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุปถัมภ์สุนทรภู่กวีเอกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และทรงแต่งตั้งให้เป็นพระสุนทรโวหาร ตำแหน่งเจ้ากรมอาลักษณ์ในพระบวรราชวัง ในช่วงนี้สุนทรภู่ได้แต่งวรรณกรรมไว้หลายเรื่อง เช่น นิราศพระประชม นิราศเมืองเพชร บทละครเรื่องอภัยนุราช เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร และบทแห่กล่อม

• **ทรงสร้างพระเครื่อง** พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระเครื่องสำคัญจำนวนหนึ่ง อาทิ พิมพ์พระสมเด็จที่เรียกกันว่า “พิมพ์จุฑาภรณ์” ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) สร้างเนือบรรจุนิรันดรภาพถวาย พิมพ์พระปิดตา-ปิดทวาร พิมพ์พระสังกัจจายน์ เป็นต้น พระเครื่องชุดนี้มีชื่อเรียกกันว่า “กรุพระบวรราชวังสีทา” โดยมีหลายพิมพ์ที่เป็นผีพระหัดถ์ของพระองค์ท่านโดยตรง

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำรงราชสมบัติอยู่ ๑๕ ปี จึงเสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๘ ขณะพระชนมายุได้ ๕๗ พรรษา ซึ่งพระราชกรณียกิจที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญตลอดพระชนมชีพ ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อประเทศไทยในสมัยนั้นและส่งผลสืบเนื่องมาถึงปัจจุบันหลายประการ ทั้งการวางรากฐานและพัฒนาด้านการทหารบกและทหารเรือของประเทศให้ทันสมัย การสร้างสัมพันธ์ไมตรีและทำสนธิสัญญาพระราชไมตรีกับประเทศต่างๆ การเป็นผู้นำวิทยาการตะวันตกเข้าสู่ประเทศไทย และการส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมไทย

^๕ วงปี่พาทย์เครื่องใหญ่ประกอบด้วยเครื่องดนตรี ๑๗ ชนิด ได้แก่ ปี่ใน ระนาดเอก ระนาดทุ้ม ระนาดเอกเหล็ก ระนาดทุ้มเหล็ก ฉิ่งวงใหญ่ ฉิ่งวงเล็ก ตะโพน กลองทัด ฉิ่ง ฉาบเล็ก ฉาบใหญ่ กรับ โหม่ง กลองสองหน้า และกลองแขก

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่ ๒ (The Second King of Siam)

Palace of the Second King,
Bangkok, Siam, Oct. 31. 1857.

Sir,

My Good Friend,

We are happy to learn that the Treaty of Friendship, Commerce and Consular Privileges recently concluded between our respective Kingdoms was satisfactory, and that Your Majesty's entire approval is shown in its ratification.

Your Majesty's letter to us, the Ratified copy of the Treaty, had J. H. Mason, Esq, Your Majesty's Acting Vice Consul was received with the usual ceremonies of State. Your Majesty's Acting Vice Consul will, doubtless feel it desirable to detail the particulars of the ceremonies to Your Majesty.

It now affords us much pleasure to send, in turn, to Your Majesty a copy of the Treaty, bearing the seals of our Kingdom, and the signatures and seals of the First and Second Kings, in confirmation of its existence and validity, also of the observance of a faithful compliance thereto on the part of our Kingdom.

Accept our best wishes for the permanence of the Treaty, the faithful performance of its conditions, and the sincere friendship it assumes between

บทที่ ๒

พระราชพิธีบวราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในบทนี้จะกล่าวถึงพระราชพิธีบวราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว สาเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระบวราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่ ๒ การเฉลิมพระเกียรติยศและพระราชกรณียกิจพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๒ มีรายละเอียด ดังนี้

ตอนที่ ๑ พระราชพิธีบวราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑. การทูลอัญเชิญเสด็จขึ้นเสวยราชย์

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงประชวรหนักมิได้ทรงแต่งตั้งรัชทายาท แต่ทรงพระราชทานอนุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีเลือกรัชทายาทกันเอง เหล่าพระราชวงศ์และเสนาบดีเมื่อปรึกษากันแล้วได้ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งผนวชอยู่ ณ วัดบวรนิเวศ กราบทูลให้ทรงทราบว่า จะเชิญขึ้นครองราชสมบัติ พระองค์ตรัสว่า ถ้าจะถวายสมบัติแก่พระองค์ ขอให้ถวายแก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ด้วย ในที่สุดพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีจึงประชุมพร้อมด้วยพระราชาคณะผู้ใหญ่ในสงฆมณฑลปรึกษาเห็นพร้อมกัน ถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎกับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทั้งสองพระองค์

จากนั้นจึงอัญเชิญทั้งสองพระองค์ประทับ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามในวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๓๕๔ พร้อมด้วยพระสงฆ์ราชาคณะที่เป็นประธานในพระพุทธศาสนา และพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ผู้น้อย ข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน พระยาพิพัฒน์โกษาได้อ่านคำปรึกษากราบบังคมทูลขึ้นเสวยราชสมบัติ ความตอนหนึ่งว่า^{๑๐} “สมเด็จพระอนุชาธิบดี เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทววงษ์ พงษ์อิสกรกระษัตริย์แลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงพระปรีชารอบรู้ราชประเพณี ประเสริฐกล้าเลิศในพระบรมราชวงศ์ จึงพร้อมกันขออัญเชิญเสด็จเถลิงถวัลยราชย์มโหฬารวิสิมหันตมหิศราราชวงศ์ ดำรงสิริราชสมบัติขัดติยราชประเพณีพระมหากษัตริราชเจ้าลำดับต่อไป” เมื่อพระยาพิพัฒน์โกษาอ่านคำปรึกษากราบบังคมทูลจบ พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ซึ่งเป็นผู้ใหญ่บรรดามา

^{๑๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๖

ประชุมในขณะนั้น มีใจชื่นชมยินดียอมพร้อมกันได้กระทำสัตยานุสัตย์ สาบานถวายตัวต่อหน้าพระที่นั่ง ทั้งสองพระองค์ โดยความสุจริตทุกคนเป็นผู้วิสุทธีซื่อสัตย์ต่อพระเดชพระคุณเที่ยงแท้

ทั้งสองพระองค์ทรงพระราชดำริเห็นว่า “พระบรมวงศานุวงศ์ มุขอำมาตย์ พร้อมใจกันเชิญเสด็จ โดยความซื่อสัตย์สุจริต ครั้นจะไม่รับคำปรึกษาอัญเชิญขึ้นครอบครองสิริราชสมบัติ ก็เกิดการอุปถัมภ์ถนอมกับพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเดือร้อนต่างๆ โดยกำลังทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่คนทั้งปวงยิ่งนัก จึงทรงรับคำปรึกษาที่อัญเชิญขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ ทำนุบำรุงพระบรมพุทธศาสนา เสนาบดี ข้าราชการของภูมิละพารา และอาณาประชาราษฎร์สืบต่อไป”

๒. พระราชพิธีบวรราชาภิเษก

จากนั้นจึงตั้งพิธีลาพระผนวชสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ แล้วจัดพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในวันที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๕๔ เสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ แห่งราชวงศ์จักรี จากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีบวรราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ขึ้นในวันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๕๔ เพื่อให้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่ ๒ ในรัชกาลของพระองค์ ดังความในประกาศเทวดาในพระราชพิธีบวรราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอนหนึ่งว่า^{๑๑} “บัดนี้พระจอมเกล้าเจ้าบรมมกุฎมหาราชสิริราช พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลสมมุติเทพยพงศ์ ผู้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชดำรงพิภพกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ขึ้นเสวยสิริราชมไหสวรรย์เป็นทวยราชชนราธิบดี ครองเขตต์ขัณฑสีมาธานีนครมณฑล ท้าวทั้งไพร่ฟ้าประชาชนจะได้พึ่งพระเดช ช่วยบริรักษ์สกลนครเศให้อยู่เย็น ปราบปรามประชาราษฎร์ที่ก่อเข็ญกระทำความทุจริต ประพฤติอาชรรวมทวารุณกิจ ผรุสหายาบช้า กับทั้งปวงปรปักษ์ บังจามิตรภัยพาลให้ราบคาบทั่วทุกถิ่นสถาน พระราชอาณาเขต ต่างพระหฤทัยนัยเนตรพระบรมเชษฐาธิราช จะได้พระนามกรเกียรติปรากฏพระยศขัตติยศ สมเด็จพระปวเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์ มหันตวรเดโชไชย มโหฬารคุณอดุลยเดช สรรพเทเวศรานูรักษ์ บวรจุลจักรพรรดิราชสังกาศ อุกโตสุชาติสังสุทธเคราะห์ณี จักรบรมนาถ อิศรราชรามวรัญกูร บรมมกุฎนเรนทรสุริยโสทรานุชาธิบดีนทรเสนางคณิกรินทรบวรราชาธิเบศร พลพยุหเนตรนเรศรมหิทธิวรนายกสยามาภิลोकยคิดลมหาบวรราชภิเษกภิษิต สรรพทศทิววิชาติไชยอุดม มโหฬารวิกรมมหาสวามินทร์ สมกษัตริย์นทร

^{๑๑} ณีจตุฉติ สุตธิสงคราม, กษัตริย์วังหน้า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว, (กรุงเทพมหานคร : ๒๕๑๕)

นุชราช บวรนาถชาติอาชาวศรัย ศรีรัตนไตรสรณารักษ์ อุกฤษฐศักดิ์สกุลรัชฎาธิเบนทร ปวเรนทรธรรมิก
ราชบพิตร พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๑๒} เสด็จถวัลยราชพระบวรราชวังเขตต์กรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์
มหินทรายุชยา มหาดีลกภพนพรัตนราชธานี บูรีรมย์อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน เข็ญเทพท้าวทั้งหลายประชุม
ช่วยอภิบาลถวายพระพรอำนวยการ ให้เจริญพระราชสิริสวัสดิ์วัฒนา จงไปบุลย์ด้วยพระเดชาไชยยศยศ
ปรากฏทั้งสองกษัตริย์”

พระราชพิธีบวรราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏรายละเอียดดังนี้^{๑๓} “วัน
อาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ (วันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๕๔) เป็นวันปฐมเริ่มแรกตั้งการพระราชพิธี
เจ้าพนักงานก็ได้จัดการในพิธีทั้งปวงครบทุกสิ่ง จึงโปรดให้เชิญพระที่นั่งกระยาสนานไปตั้งเป็นที่สงสหัส
ธารา วันไว้แต่พระที่นั่งตั้งอัฐทิศกับพระที่นั่งภัทรบิฐมิได้ยกขึ้นไป ครั้นเพลาย่ำ พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปในพระบวรราชวัง มีหม่อมอำมาตย์ เจ้าพนักงานนำตามเสด็จเป็น ๔
แถว กระบวนพยุหยาตราไปทางสถลมารคทุกเวลา สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าแห่งพระองค์ทรงเครื่องเสร็จ
แล้ว เสด็จเข้าไปในพระที่นั่งพุทไธยสวัสดิ์พิमान ถวายผ้าไตรยามพัชนีกับพระสงฆ์ราชาคณะ ๖๐ รูป
พระสงฆ์ครองไตร แล้วแบ่งกันอยู่สวดพระพุทธรมณดีในพระที่นั่งพุทไธยสวัสดิ์พิमानบ้าง ไปสวดในพระที่
นั่งอิศราวิจิตรบ้าง ในพระที่นั่งพิมานฝ่ายในบ้าง ทรงฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธรมณดี ๓ วัน ครั้นวันพุธ
เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ (วันที่ ๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๕๔) เป็นวันมหามงคลฤกษ์อันอุดมเพลาอย่ารุ่งแล้ว
๓ นาฬิกา เสด็จทรงพระกระยาสนาน เจ้าพนักงานก็ได้ไขสหัสธาราเสร็จแล้ว สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จขึ้นไปพระราชทานน้ำพระเต้าเบญจะศักดิ์ พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ฝ่ายบรรพชิตคฤหัสถ์ถวายน้ำพระ
เต้าปทุมนิมิตรต่าง ๆ เหมือนอย่างพระบรมมหาราชวัง พราหมณ์ถวายน้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏอุดรวิภู
น้ำกลศ ชาวประโคนก็ประโคมดุริยางคดนตรีมโหรีที่สังข์แด่ ทรงน้ำเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานชาวพระ
ภูษามาลาถวายพระภูษาเขียนลายทองพื้นเขียว ฉลองพระองค์ทรงทอง เสด็จมารับพระสุพรรณบัฏใน
พระที่นั่งพุทไธยสวัสดิ์พิमान สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยกพระนามซึ่งจารึกประดิษฐานอยู่ในแผ่นพระ
สุพรรณบัฏ มีพาน ๒ ชั้นรับกล่องพระสุพรรณบัฏ พระราชทานให้ต่อพระหัตถ์ แล้วพระราชทานพระแสง
หอก พระแสงง้าว พระแสงดาบ พระแสงดาบค่าย พระแสงกระบี่ พระแสงเขน พระแสงธนู พระแสงธรร
พระกร ทรงรับพระแสงแล้วก็เสด็จทรงปฏิบัติพระสงฆ์ฯ ล้นเสร็จแล้ว ก็ถวายไทยธรรมแก่พระสงฆ์
พระสงฆ์ถวายอดิเรกสัพพุทธาแล้วถวายพระพรลาไป ในเวลานั้นก็ทรงไปรยเงินพระราชทานให้พระบรม
วงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ทั้งฝ่ายพระบรมมหาราชวังแลพระบวรราชวัง ซึ่งเฝ้าอยู่ ณ ที่นั้น

^{๑๒} พระนามพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ

^{๑๓} เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ , น. ๓๐-๓๒

ครั้นเสร็จการพระราชพิธีบวรราชาภิเษกแล้ว พระบรมราชวงศานวงศ์ เสนาบดี ข้าทูลละออง
 รุติพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายหน้าฝ่ายใน ทั้งพระบรมมหาราชวังและพระบวรราชวัง จัดดอกไม้รูปเทียน
 เข้าไปถวายตัว ขอเอาพระเดชพระคุณปกเกล้าปกกระหม่อมเป็นที่พึ่งต่อไป รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน
 ๖ แรม ๑๕ ค่ำ (วันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๕๔) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ
 พระราชดำเนินไปกระทำสมโภชด้วยต้นไม้ทองต้น ๑ เงินต้น ๑ พานทอง ๒ ชั้น ๒ สำหรับ เพื่อจะให้เป็นที่
 สิริมงคล ในเพลานั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดรูปเทียนสิ่งของต่างๆ ทูลเกล้าทูลกระหม่อม
 ถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วทรงจัดรูปเทียนสิ่งของถวายพระบรมราชวงศานวงศ์ผู้ใหญ่
 แล้วพระราชทานให้พระบรมวงศานวงศ์ ข้าทูลละอองรุติพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายหน้าฝ่ายใน ทั้งพระบรม
 มหาราชวังและพระบวรราชวังได้รับพระราชทานทั่วกันเป็นอันมาก”

๓. พระราชพิธีเสด็จเลียบพระนคร^{๑๔}

หลังจากเสร็จพระราชพิธีบวรราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้มีการเสด็จเลียบพระนครทางสถลมารค (ทางบก) ของพระบาท
 สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏรายละเอียดดังนี้^{๑๕} “ครั้น ณ วันเดือน ๗ ขึ้น ๔ ค่ำ (อังคารที่ ๓
 มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๕๔) เจ้าพนักงานจัดกระบวนแห่เสร็จแล้ว ผูกช้างพระที่นั่ง ชื่อพระยาไชยานุภาพ
 พลายสูง ๖ สอกคืบ มีรัตคนผ่านหน้า ซองหางเครื่องม้นติดประจํายามทองคำ จำหลักลายกุดันประดับ
 พลอยต่างสี มีผ้าปกหลัง พู่ห้อย หูตาข่ายทองปกหน้าข้าง จึงเอาช้างลงมาประทับกับเกย นายปราบ
 ไตรภพพเป็นควาญท้ายข้าง ครั้นย่ำรุ่งแล้ว ๔ นาฬิกา สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเครื่องต้นรถ
 ทรงพระมหามาลาประดับเพชร เสด็จขึ้นเกยสถิตเหนือคอช้างพระที่นั่ง ทรงพระแสงของ้าว ฝรั่งแม่นปืน
 กระบวนหน้าก็ยิงปืนคำนับมาต่อสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในพระบรมมหาราชวัง ๒๑ นัด พลทหาร
 แห่หน้าหลังพร้อม ก็เดินกระบวนแห่ประทักขนิณเวียนไปตามกำแพงพระบวรราชวัง มาถึงท้องสนามไชย
 หน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จทอดพระเนตรอยู่บนพระที่นั่งพุทไธสวรรย์
 ครั้นเสด็จมาตรงพระที่นั่ง ผันหน้าข้างพระยาไชยานุภาพเข้าไปทรงส่งพระแสงของ้าวให้นายควาญข้างรับ
 ไว้แล้วถวายบังคม ๓ ครั้ง แล้วรับพระแสงของ้าวบ้ายซ้ายพระที่นั่ง เสด็จเลยไปถึงหน้าวัดพระเชตุพนฯ
 ประทับข้างพระที่นั่งที่เกย แล้วเสด็จพระราชดำเนินลงจากคอช้างพระที่นั่ง มาขึ้นปลับปลาประทับพัก
 เปลื้องเครื่องต้น แล้วเสด็จเข้าไปในพระอุโบสถนมัสการพระพุทธรูป ถวายไทยธรรมแก่พระสงฆ์ทั่วทุกองค์
 เสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับมาปลับปลาพัก ทรงฉลองพระองค์พระกรน้อย ทรงพระมหามงกุฏ

^{๑๔} การเสด็จเลียบพระนคร เป็นธรรมเนียมมีมาแต่อินเดีย เพื่อให้พระมหากษัตริย์แสดงพระองค์แก่ทวยราษฎร์

^{๑๕} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔, น.๓๓-๓๔

เหน็บพระแสงเสนา ขึ้นทรงม้าพระที่นั่งซื้อพระยาราชนินทรพาดำ ผูกเครื่องอาบน้ําหน้าของหางพู่ห้อย ใบโพปิดหน้าทําด้วยทองคำหลักกลายกุดันประดับพลอยต่างสี เสด็จอ้อมประทักษิณวัดพระเชตุพนและพระบรมมหาราชวังมาสู่พระบวรราชวัง และเมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปทางสกลมารคนั้น ก็ทรงโปรยเงินพระราชทานให้ประชาราษฎร์ชายหญิงใหญ่น้อย ซึ่งมากอยกราบถวายบังคมเซซมพระโพธิสมภาร และพวกแขกเมืองต่าง ๆ ซึ่งมากอยคูดันก็ได้รับพระราชทานเงินตรา แลดอกไม้ทองดอกไม้เงินด้วย ล้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก”

ตอนที่ ๒ สาเหตุการพระบวรราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่ ๒

ตามธรรมเนียมเมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว จะทรงตั้งพระมหาอุปราชหรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (บางครั้งเรียกกันว่าวังหน้า^{๑๖} คู่กับวังหลวงที่หมายถึงพระเจ้าแผ่นดิน) เพื่อทำหน้าที่เป็นผู้บังคับบัญชากองทัพที่สำคัญ^{๑๗} แต่การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นพระมหาอุปราช แต่ให้มีพระอิสริยยศเสมอพระเจ้าแผ่นดิน จึงเท่ากับในรัชกาลที่ ๔ มีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๑ (The First King) และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๒ (The Second King) การที่ในรัชกาลเดียวมีพระเจ้าแผ่นดินพร้อมกัน ๒ พระองค์นับเป็นครั้งที่ ๓ ในประวัติศาสตร์ของไทย โดยครั้งแรกเกิดขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ และสมเด็จพระเชษฐาธิราช ครั้งที่สองเกิดขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศรถ^{๑๘}

สำหรับสาเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์พร้อมด้วยพระองค์ พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ถึงเรื่องนี้แต่

^{๑๖} วังหน้าคือพระราชวังอันเป็นที่ประทับของพระมหาอุปราช เรียกในราชการว่า “พระราชวังบวรสถานมงคล”

^{๑๗} พระมหาอุปราชมีขึ้นรองจากพระมหากษัตริย์ มีศักดินา ๑๐๐,๐๐๐ สูงกว่าชนชั้นอื่น ๆ ในสังคม สามารถแต่งตั้งข้าราชการของตนเอง และเป็นผู้มีไพร่พลมากที่สุดในการอาณาจักร

^{๑๘} ครั้งแรกในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ แห่งราชวงศ์เซียงราย ทรงครองราชย์สมัยกรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. ๒๐๓๑ - ๒๐๓๕ และทรงสถาปนาสมเด็จพระเชษฐาธิราชให้เสวยราชย์ที่เมืองพิษณุโลก เป็นพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่ง ครั้งที่สองในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แห่งราชวงศ์พระร่วง ทรงครองราชย์สมัยกรุงศรีอยุธยา ปี พ.ศ. ๒๑๓๓ - ๒๑๔๘ และทรงสถาปนาสมเด็จพระเอกาทศรถพระอนุชาธิราชขึ้นเป็นพระมหาอุปราช มีพระเกียรติยศสูงเสมอพระเจ้าแผ่นดิน

เพียงว่า”^{๑๕} “พระราชพงศาวดารแลท่านเสนาบดีแลข้าราชการเป็นอันมาก ปรีกษาพร้อมยอมถวายราชสมบัติ แลแผ่นดินแด่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าทั้ง ๒ พระองค์ เพื่อว่าพระองค์ใหญ่จะได้พระบรมราชาภิเษก ในพระบรมมหาราชวัง แลพระองค์น้อยจะได้รับพระบรมราชาภิเษกในพระบรมราชวัง พระองค์ใหญ่นั้น คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ พระองค์น้อยนั้น คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ท่านทั้งปวงพร้อมกันเชิญเสด็จพระองค์ใหญ่เข้ามารักษาพระบรมมหาราชวังอยู่แต่ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีกุนยังเป็นโทศก พระองค์น้อยได้เสด็จไปอยู่ในพระบรมราชวัง แต่ ณ วันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓” อย่างไรก็ตามจากบันทึกทางประวัติศาสตร์ฉบับอื่นๆในยุคสมัยนั้น พอประมวลถึงสาเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์พร้อมด้วยพระองค์ได้ ๓ ประการดังนี้

ประการที่ ๑ ทรงพิจารณาว่าพระชะตาของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสูงส่งถึงตำแหน่งที่จะเป็นพระเจ้าแผ่นดิน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเชี่ยวชาญในด้านโหราศาสตร์ และทรงผูกดวงพระราชสมภพของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ประสูติเมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง นักษัตรสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ เวลา ๕ นาฬิกา ใ้ว่า “พระอาทิตย์ พระพุธ พระศุกร์ พระลัคนา สถิตยรัาศีสิงห์ พระจันทร์ พระพฤหัสบดี สถิตยรัาศีภุมภ์ เล็งพระลัคนา พระเสาร์ พระราหู สถิตยรัาศีตุลย์ พระอังคาร สถิตยรัาศีกรกฎ เป็นโยคแก่พระลัคนา” แล้วทรงพิจารณาว่าพระชะตาของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสูงส่งถึงตำแหน่งที่จะเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งในเรื่องนี้ได้กล่าวถึงในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ความตอนหนึ่งว่า^{๑๖} “วันหนึ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใกล้จะสวรรคต สมเด็จพระเจ้าบรมมหาประยูรวงศ์ไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าซึ่งทรงพระผนวชอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร กราบทูลให้ทรงทราบว่าจะเชิญเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสว่า ถ้าจะถวายราชสมบัติแก่พระองค์ ขอให้ถวายแก่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งตรัสเรียกว่าท่านฟากข้างโน้นด้วย เพราะพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระชะตาแรงนัก

^{๑๕} พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

^{๑๖} พระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่องเมืองไทยมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์ ในหนังสือนิทานโบราณคดี ได้กล่าวไว้ว่า เจ้าพระยาภาณุวงศ์ มหาโกษาธิบดี (ทั้ว บุนนาค) ได้ทูลกรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า ได้ยินเจ้าพระยาพระคลัง (ต่อมาได้เป็นสมเด็จพระเจ้าบรมมหาประยูรวงศ์) บิดาของท่าน ซึ่งเป็นหัวหน้าในราชการในสมัยนั้น เล่าทูลพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเรื่องนี้

ตามตำราโหราศาสตร์ว่าผู้มีชะตาเช่นนั้นจะต้องได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าทรงรับราชสมบัติแต่พระองค์เดียว จะเกิดอับมงคล ด้วยไปกีดขวางบารมีของสมเด็จพระอนุชา แม้ววยราชสมบัติด้วยกันทั้ง ๒ พระองค์ จะได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาให้เป็นพระเจ้าแผ่นดินด้วยอีกพระองค์หนึ่ง เหมือนอย่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสถาปนาสมเด็จพระเอกาทศรถเป็นพระเจ้าแผ่นดินด้วยกัน เช่นนั้นจึงจะพ้นอับมงคล สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ก็ไม่ขัดพระอัยยาศัย ออกจากวัดบวรนิเวศวิหารข้ามฟากไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ พระราชวังเดิม แล้วได้เล่าถวายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องดังกล่าว”

ประการที่ ๒ ทรงรักใคร่ในพระอนุชาและเห็นว่าเป็นพระอนุชาคู่ทุกข์คู่ยากกันมา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระอนุชา ร่วมพระราชชนกและพระราชชนนีเพียงพระองค์เดียวแลทั้งสองพระองค์ทรงรักใคร่สนิทสนมกันมาก ซึ่งในเรื่องนี้ได้กล่าวถึงในพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความตอนหนึ่งว่า^{๑๐} “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าน้อย ซึ่งเป็นกรมขุนอิศเรศรังสรรค์นั้น เป็นที่นับถือของคนเป็นอันมาก และเป็นพระอนุชาคู่ทุกข์คู่ยากด้วยกันมา ควรจะให้มียศใหญ่ยิ่งกว่าพระบรมราชวงศานุวงศ์และกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งรับพระบัญชาแต่ก่อน”

ประการที่ ๓ ทรงพิจารณาแล้วว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระปรีชาสามารถและเป็นที่ยกย่องทั้งในประเทศและต่างประเทศ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชนานถึง ๒๗ ปี ระหว่างนี้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับราชการในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชกรณียกิจ ในด้านการทหาร การช่าง และการต่างประเทศ เป็นที่ปรากฏและได้รับการยอมรับนับถือทั้งในประเทศและต่างประเทศ ดังนั้นน่าจะเป็นสาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทรงโปรดให้พระอนุชาธิราชเป็นพระเจ้าแผ่นดินร่วมกับพระองค์เพื่อช่วยกันปกครองบ้านเมือง ในช่วงที่ประเทศตะวันตกกำลังแสวงหาอาณานิคมอยู่ในภูมิภาคนี้ ซึ่งในเรื่องนี้ได้กล่าวถึงในพระราชพงศาวดารที่ประพันธ์โดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี มีความตอนหนึ่งว่า^{๑๑} “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าทรงพระปรีชารอบรู้การในพระนครแลการต่างประเทศ แลขนบธรรมเนียมต่างๆ แลศิลปศาสตร์ ในการรณรงค์สงครามเป็นอันมาก พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยก็รักใคร่นับถือมาก เมื่อกระทำการสำคัญสาบานถวายก็ได้ออกพระนามทั้งสองพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

^{๑๐} พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องราชประเพณีการตั้งพระมหาอุปราช

^{๑๑} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔, น.๓๐

เจ้าอยู่หัวมีพระทัยสนิทเสนหายิ่งนัก มีการณรงค์สงครามค้ำขันมาประการใด จะได้ให้เสด็จไปเป็นจอม พุทฺโฆธาหารทั้งปวง ปราบปัจจามิตรข้าศึกศัตรู มีพระเดชานุภาพ จะได้เหมือนสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินเหมือนกัน เพราะดังนั้น จึงมิได้จัดการพระราชพิธีอุปราชากิเษกอย่างกรม พระราชวังบวรสถานมงคลแต่ก่อนๆไม่ จึงโปรดพระราชทานให้มียศใหญ่กว่าแต่ก่อน” นอกจากนี้ สมเด็จพระวันรัต (พุทธสิริทัพบ) ได้บันทึกไว้ในทำนองเดียวกัน ความตอนหนึ่งว่า^{๒๓} “เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรัง สรรค์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราชนั้นทรงพระปรีชารอบรู้การในพระนครและต่างประเทศ แลขนบธรรมเนียม ต่างๆ และชำนาญในสรรพอาวุธในการณรงค์สงครามเป็นอันมาก และแคล้วคล่องชัดเจนในการทรงพาหนะ มีคชสาร เป็นต้น อนึ่งเป็นที่นิยมนับถือของพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็น อันมาก”

ตอนที่ ๓ การเฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เฉลิมพระอิสริยยศพระบาท สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวให้สูงกว่าพระมหากุปราช โดยให้มีพระเกียรติยศเสมอด้วยพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยการโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขพระราชพิธี คำราชาศัพท์ ตลอดจนให้มีสิ่งของและสถานที่อันแสดงถึงฐานะ และพระราชอำนาจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เสมอด้วยพระเจ้าแผ่นดินหลายประการอาทิ

๑. โปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขพระราชพิธีฝ่ายพระราชวังบวร จากเดิมที่เรียกพิธีการเดือนพระ อิศริยยศขึ้นเป็นพระมหากุปราชว่า “พระราชพิธีอุปราชากิเษก” แต่ในครั้งนีโปรดเกล้าฯ ให้เรียกว่า “พระ ราชพิธีบวรราชากิเษก” เพื่อให้คล้ายคลึงกับ “พระราชพิธีบรมราชากิเษก” ของวังหลวง พร้อมนี้ได้ปรับ เปลี่ยนพระราชพิธีบวรราชากิเษก โดยเอาแบบอย่างพระราชพิธีบรมราชากิเษกของทางวังหลวง แต่แก้ไขให้ ลดต่ำลงกว่าของวังหลวงหน่อยหนึ่ง เช่น โปรดให้มีการเสด็จเสียบพระนครทางสถลมารคของพระบาท สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งแต่เดิมไม่เคยมีสำหรับวังหน้ามาก่อน เพื่อให้คล้ายคลึงการเสด็จเสียบพระนคร ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งมีการเสด็จทั้งทางสถลมารคและทางชลมารค

๒. โปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขราชาศัพท์เป็นการเฉพาะ จากเดิมที่เรียกวังหน้าว่า “พระราชวังบวร สถานมงคล” แต่ในครั้งนีโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนเป็น “พระบวรราชวัง” เพื่อให้คล้ายคลึงกับ “พระบรม มหาราชวัง” ของวังหลวง และคำสั่งของวังหน้าแต่เดิมใช้ว่า “พระบัณฑูร” แต่ในครั้งนีโปรดเกล้าฯ ให้ เปลี่ยนเป็น “พระบวรราชโองการ” เพื่อให้คล้ายคลึงกับ “พระบรมราชโองการ” ของวังหลวง

^{๒๓} สมเด็จพระวันรัต (พุทธสิริทัพบ) วัดโสมนัสวิหาร ได้แสดงธรรมเนียมเทศนาบวรราชประวัติถวายในงานสมโภช พระนครครบอายุ ๑๐๐ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕

๓. โปรดเกล้าฯ ให้มีพระนามอย่างพระเจ้าแผ่นดิน จากเดิมที่จารึกพระนามของวังหน้าลง ในพระสุพรรณบัฏว่า “พระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล” แต่ในครั้งได้พระราชทาน สุพรรณบัฏซึ่งจารึกพระนามอันพิเศษอย่างพระเจ้าแผ่นดินว่า “สมเด็จพระปวเรนทราเมศ”^{๒๔} มหิศเรศรังสรรค์ มหันตวรเดโชไชย มโหฬารคุณอดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์ บวรจักรพรรดิราชบวรนารถพิตร พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว” หรือเรียกโดยย่อว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้คล้ายคลึงกับของ พระองค์ว่า “สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ สุทศสมมติเทพยพงศ วงศาอิสวรรคษัตริย์ วรชดิยราช นิกโรดม จาตุรันต บรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมมิกมหาราชาราชราช บรมนารถพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” หรือเรียกโดยย่อว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๔. โปรดเกล้าฯ ให้มีตราพระราชลัญจกรประจำพระองค์^{๒๕} โดยพระราชลัญจกรประจำ พระองค์ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นรูปพระราชสัญลักษณ์พระจุลจอมเกล้า ประดิษฐานบนพานแว่นฟ้า มีพระฉัตรตั้งอยู่ ๒ ข้าง และตราพระราชลัญจกรประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเครื่องหมายซึ่งคิดประดิษฐ์ขึ้นจากพระปรมาภิไธยว่า มงกุฎ คือ สร้างสวดลายเป็นรูปพระมหาพิชัยมงกุฎขนาดด้วยฉัตรทั้ง ๒ ข้าง

๕. โปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างสิ่งเฉลิมพระเกียรติเสมอพระเจ้าแผ่นดินขึ้นในพระบรมราชวัง เช่น การที่แต่เดิมไม่ปรากฏปราสาทในวังหน้ามาก่อน ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งच्छกรรมประเวศ เป็นปราสาทที่มีขนาดและรูปสัณฐานอย่างพระที่นั่งอภรณ์พิโมกข์ในพระบรมมหาราชวัง นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง “พระที่นั่งมิ่งเกล้าภิเษกองค์ และ พระที่นั่งเอกอลงกฏองค์” ทำนองเดียวกับพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ในพระบรมมหาราชวัง

๖. โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระบรมราชวัง เพิ่มเติมขึ้นให้ตรงกับทำเนียบข้าราชการวังหลวง ทำให้ตำแหน่งข้าราชการในวังหน้าในขณะนั้นมีมากกว่าแต่ก่อนมาก รวมทั้งได้แบ่งข้าราชการวังหลวงขึ้นไปรับราชการฝ่ายพระบรมราชวังให้มากขึ้น^{๒๖}

^{๒๔} คำว่า “ปวเรนทราเมศ” มาจากคำว่า บวร + อินทร + ราม + อิศวร ตามธรรมเนียมไทยนิยมสมมติว่า พระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นองค์สมมติเทวราช ทรงเป็นพระอินทร์ พระราม พระอิศวร และพระโพธิสัตว์

^{๒๕} พระราชลัญจกรเป็นตราประจำพระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาล ปกติแล้วจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเมื่อต้นรัชกาล เพื่อให้ประทับกำกับพระปรมาภิไธยในเอกสารสำคัญต่างๆ ของชาติที่เกี่ยวกับราชการแผ่นดินและเอกสารสำคัญส่วนพระองค์ที่ไม่เกี่ยวกับราชการแผ่นดิน

^{๒๖} ทำเนียบข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบด้วย กรมมหาดไทย กรมไพร่หลวง ในมหาดไทย กรมเรือกระโห้ กรมวัง กรมเมือง กรมนา กรมคลัง กรมพระสุรัสวดี กรมอาลักษณ์ กรมราชบัณฑิตย กรมโหร กรมพระภูษามาลา กรมพระแสงใน กรมหมอบ กรมชาวที่ใหญ่ ล้อมวังซ้ายขวา กรมทหารปืนเล็ก กรมทหารเกณฑ์หัดปืนแดง กรมสนมพลเรือน ไพร่หลวงชั้นกรม พระสุรัสวดี กรมพระคลังสินค้า กรมคลังมหาสมบัติ มหาดเล็กเวรเสนาห์รักษา กรมพระกลาโหม กรมพระตำรวจซ้าย กรมอาสาใหญ่ขวา กรมอาสาผู้นับ

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีสิ่งทีเฉลิมพระอิสริยยศเสมอด้วยพระเจ้าแผ่นดินสำหรับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวหลายประการ ดังกล่าวข้างต้น แต่โดยพระราชอัธยาศัยส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่โปรดที่จะแสดงยศศักดิ์ โดยปกติเสด็จออกให้ข้าราชการเฝ้าก็เสด็จออกที่โรงรถ ต่อเวลามีการพิธีจึงเสด็จออกท้องพระโรงจะเสด็จที่ได้ถ้ามิได้เป็นราชการงานเมือง ก็มักจะเสด็จแต่โดยลำพังพระองค์ บางทีทรงม้าไปกับคนตามเสด็จคนหนึ่งสองคน โดยพอพระราชหฤทัยที่จะเที่ยวประพาสมิให้ใครรู้ว่าพระองค์เสด็จ แม้จะเสด็จไปตามวังเจ้านายก็ไม่ใครให้รู้พระองค์ก่อน^{๒๓}

ตอนที่ ๔ พระราชกรณียกิจพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรณียกิจในฐานะพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่ ๒ ด้วยการแบ่งเบาพระราชภาระของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหลายประการ ดังนี้

๑. ทรงเป็นผู้บัญชากองทัพบกและกองทัพเรือวังหน้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้กรมทหารซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าได้เคยบัญชาการอยู่ในรัชกาลก่อนไปเป็นทหารฝ่ายพระบวรราชวัง จึงเกิดมีทหารบกและทหารเรือวังหน้า ที่มีพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้บัญชาการ ซึ่งกองทหารบกและทหารเรือวังหน้าเมื่อรวมกับกองทหารบกและทหารเรือวังหลวง ได้ทำให้ประเทศไทยมีกองทัพบกและกองทัพเรือที่มีแสนยานุภาพมากที่สุดประเทศหนึ่งในภูมิภาคเอเชียในสมัยนั้น

๒. ทรงร่วมในการปกครองบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงร่วมพิจารณาข้อราชการด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในบางเรื่อง อาทิ การแก้ไขระเบียบการปกครองเมืองประเทศราชใหม่ (ขณะนั้นประเทศไทยมีพื้นที่บางส่วนของลาว เขมร มอญ ละว้า กระเหรี่ยง มลายู เป็นเมืองประเทศราช) การสร้างราชธานีแห่งที่สองที่นครราชสีมา^{๒๔} และในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จแปรพระราชฐานไปตามหัวเมืองต่าง ได้ทรงมอบพระราชอำนาจในการว่าราชการแผ่นดินแด่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ได้รักษาบ้านเมืองต่างพระเนตรพระกรรณได้เป็นอย่างดี ดังปรากฏจากการที่ทรงแก้ไขสถานการณ์กรณีเสาโทรเลข ในช่วงที่ทรงว่าราชการแผ่นดินแทน

^{๒๓} พระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเรื่อง พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

^{๒๔} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารถนา หากไทยเป็นอริกับฝรั่งเศสแล้วจะส่งผลให้ กรุงเทพฯซึ่งตั้งอยู่ในทางที่เรือรบอาจเข้ามาถึงได้ ทำให้การต่อสู้กับศัตรูลำบาก จึงควรมีราชธานีเป็นที่มั่นให้ห่างทางเรือรบของข้าศึกอีกสักแห่ง ในการนี้เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นไปทอดพระเนตรสถานที่ที่เมืองนครราชสีมาแล้วได้ทรงถวายความเห็น ว่า สถานที่นั้นอัศจรรย์ ทั้งทางที่จะไปมากรุงเทพฯก็ลำบากไม่เหมาะสมจะเป็นราชธานี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๒๕} ซึ่งในขณะนั้นอังกฤษได้เข้ามาดำเนินการปักเสาพาดสายโทรเลขในประเทศไทย ตามสัญญาเดิมที่ไทยเคยทำไว้กับอังกฤษ (ในสัญญาได้กำหนดเงื่อนไขว่า ไทยต้องยอมให้พื้นที่ตลอดทางสายโทรเลขผ่านกว้าง ๑ ไมล์ตกอยู่ในอาณาเขตของอังกฤษ) พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า หากยอมให้อังกฤษปักเสาพาดสายโทรเลขไปทั่วประเทศจะส่งผลให้ไทยต้องเสียดินแดนให้อังกฤษเช่นเดียวกับที่เกิดขึ้นกับประเทศอื่นๆ ดังนั้นในช่วงที่พระองค์ทรงว่าราชการแผ่นดินแทนนั้น ได้ทรงดำเนินพระกุศลไถ่บาปให้พื้นที่การปกครองในประเทศไทยในขณะนั้นเต็มไปด้วยกำลังทหารและมีการขัดขวางการปักเสาพาดสายโทรเลข จนอังกฤษไม่สามารถทำการปักเสาพาดสายโทรเลขได้ จึงต้องยุติการดำเนินการปักเสาโทรเลขลง การครั้งนี้ได้มีส่วนช่วยให้ประเทศไทยไม่ตกเป็นเมืองขึ้นของตะวันตกได้อีกวาระหนึ่ง^{๒๖}

๓. ทรงร่วมพิจารณาและลงนามในสาสน์และสัญญาทางพระราชไมตรี พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจในด้านการต่างประเทศร่วมด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหลายครั้ง โดยทรงมีส่วนร่วมในการพิจารณาสนธิสัญญาพระราชไมตรีรวมทั้งร่วมลงพระปรมาภิไธยพร้อมประทับพระราชลัญจกรประจำพระองค์ในฐานะพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๒ (The Second King of Siam) ในสนธิสัญญาพระราชไมตรีที่ไทยทำกับประเทศต่างๆ นับแต่เริ่มสนธิสัญญาเบาว์ริง ตลอดจนการแต่งตั้งทูตไทยไปประจำต่างประเทศนับแต่การแต่งตั้งราชทูตอัญเชิญพระราชสาสน์ตอบสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียมหาราชินีไปยังกรุงลอนดอนเป็นต้นมา

^{๒๕} ส.สิทธิแพทย์ เขียนบทความเรื่องโทรเลขเอกราชในหนังสือพิมพ์ไทยรัฐ ฉบับประจำวันที ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๐

^{๒๖} ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อังกฤษและฝรั่งเศสได้ขอทำการปักเสาพาดสายโทรเลขอีกครั้งภายใต้เงื่อนไขเดิม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบายเบี่ยง ว่าไทยจะทำการโทรเลขเองทั้งหมด จากนั้นประเทศไทยก็ได้ใช้ความพยายามอย่างเต็มที่และความสามารถสร้างทางสายโทรเลขระหว่างกรุงเทพฯกับสมุทรปราการสำเร็จเป็นครั้งแรก ในปี พ.ศ. ๒๓๑๘ และสายที่สองระหว่างกรุงเทพฯกับบางปะอิน ในปี พ.ศ. ๒๔๒๑

บทที่ ๓

พระราชนิพนธ์วรรณกรรมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในบทนี้จะกล่าวถึงพระราชนิพนธ์วรรณกรรมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ๔ เรื่อง ได้แก่ เพลงยาวแลสักวาร กลอนทรงค่อนข้าราชการวังหน้า บทแอว์เรื่องนิทานนายคำสอน และเพลงยาวสามชาย พร้อมกับกาวิเคราะห์วรรณกรรมดังกล่าว มีรายละเอียด ดังนี้

ตอนที่ ๑ วรรณกรรมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

เป็นที่รับรู้กันทั่วไปว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีบทบาทที่เด่นชัดในด้านการปกครอง และการทหาร และได้ทรงพระราชนิพนธ์ตำราปืนใหญ่ไว้ด้วย แต่มักไม่มีใครมีบทราบว่าพระองค์ท่านได้พระราชนิพนธ์วรรณกรรมไว้จำนวนหนึ่งซึ่งจัดเป็นวรรณกรรมในราชสำนักในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นสมัยรัชกาลที่ ๓ และ ๔ ใช้ฉันทลักษณ์ประเภทกลอนในรูปของเพลงยาว สักวา ในลักษณะเดียวกับขนบของวรรณกรรมในราชสำนักในสมัยนั้น แต่มีที่พิเศษกว่าวรรณกรรมในราชสำนักทั่วไปได้แก่พระราชนิพนธ์บทแอว์ที่ใช้เป็นภาษาไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ในที่นี้ขอคัดพระราชนิพนธ์ของพระองค์ท่านจำนวน ๔ เรื่อง ที่รวบรวมไว้ในหนังสือพระบรรราชนิพนธ์ของกรมศิลปากร และจักได้อธิบายความเพิ่มเติมเพื่อให้ได้รับทราบถึงอัจฉริยภาพทางการประพันธ์ของพระองค์ท่านด้วย ดังนี้

๑. พระราชนิพนธ์เพลงยาวแลสักวาร

พระราชนิพนธ์เพลงยาวแลสักวารนี้ สันนิษฐานว่าทรงพระราชนิพนธ์ในสมัยที่ทรงพระบวรราชาภิเษกเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว (ในช่วงปี พ.ศ. ๒๓๕๔ - ๒๔๐๘) เนื้อหาในเพลงยาวแลสักวาร ประกอบด้วย (๑) กลอนที่ทรงพระราชทานโอวาทแก่เจ้าจอมและข้าราชการฝ่ายในถึงเรื่องการประพฤติตัวที่เหมาะสม เช่น เรื่องความซื่อสัตย์ต่อสามี (๒) เพลงยาวเชิงสังวาส^{๓๑} มีเนื้อหาแสดงความรักต่อเจ้าจอม (๓) สักวาร มีเนื้อหาแสดงความรักอาลัยต่อเจ้าจอมเมื่อต้องลากลับบ้าน ซึ่งพระราชนิพนธ์มีดังนี้

^{๓๑} เพลงยาว เป็นคำประพันธ์ประเภทกลอนสุภาพที่เรียกว่ากลอนเพลง มีลักษณะการแต่งโดยเฉพาะคือ ต้องขึ้นต้นด้วยวรรคที่ ๒ ของกลอน แล้วพรรณนาข้อความไปจนจบ จะยาวเท่าไรก็ได้ การเขียนเพลงยาวนั้นส่วนใหญ่มีลักษณะตอบโต้กันไปจนกระทั่งลงเอยกันด้วยประการใดประการหนึ่ง การเขียนเพลงยาวจะอยู่ใน 4 ลีลา คือ เสาวرنจิ (แต่งถ้อยคำชมโฉม) นารีปราโมทย์ (เกี่ยวพาราสี) พิโรธวาหัง (ตัดพ้อต่อว่า) สัลลาปังคพิสัย (แสดงความเศร้าโศกคร่ำครวญ หรือความคับแค้นใจ) โดยเพลงยาวสังวาส เป็นเพลงยาวประเภทหนึ่งผู้แต่งรำพึงรำพันถึงความรัก

พระราชนิพนธ์เพลงยาวแลสัการ

เราที่สองรองภูมินทร์นามปิ่นเกล้า
 เป็นคตติควรคำริขอเชิญตรง
 แม้ผู้ใดใครเป็นข้าราชกิจ
 ถึงจะต้องราชทัณฑ์สักพันที
 อีกข้อหนึ่งอย่าพึงทำปากมาก
 ความข้างในออกไปนอกออกตะโกรง
 อันปากบอนนี่เป็นการพานชั่วมาก
 จึงได้คิดขอกย้อนบอพระยา
 ต้องคิดไปถึงจะได้เห็นว่าผิด
 วิสัยคนปากคั่นอกคัณดูตา
 ถึงผู้ใดจักไปเลี้ยงดูเล่า
 ใครคิดร้ายต่อสามิไม่ดีเลย
 นางโมราฆ่าพระจันทโครพ
 ควรจะจำใส่ใจไว้เป็นครู
 จงรำลึกนึกดูเมื่ออยู่บ้าน
 คนทั้งหลายเขาก็เรียกตามฉายา
 ประเดี๋ยวนี้คนทั้งนั้นก็หันกลับ
 มีวาสนาเหมาะเจาะขึ้นเพราะใคร
 อันตัวเรานี้ก็รองพระจอมเจ้า
 มียศศักดิ์ประจักษ์ทั่วทุกพารา
 ถึงใครใครที่จะตกมาเป็นห้าม
 เสียแต่ไม่ฉายเจ็ดเพริศพริ้งเพรา
 ถ้าจะว่าไปจริงทุกสิ่งสิ้น
 ฤน้ำจิตคิดเห็นเป็นอย่างไร
 การสิ่งใดที่ไม่ดีเรามิชอบ
 ก็ไม่ฟังขึ้นขัดอธยา
 ที่ข้อใหญ่ชี้ให้เห็นเรื่องเล่นเพื่อน

คืดบทเกล้าไว้เป็นกลอนสุนทรสนอง
 ตามทำนองโบราณราชประเพณี
 อย่าห่อนคิดถือโกรธเท่าเกศี
 ก็ควรที่รับผิดอย่าคิดโกง
 รู้สิ่งใดแล้วอย่าอยากพูดโง่งโง่ง
 จงซักโยงหักใจอย่าได้ทำ
 พอใจอยากชอบพอในข้อข้า
 เพราะหมายทำการชอบมอบกายา
 ความข้านั้นมันจะติดเพราะอิจฉา
 ไม่เชื่อต่อกัสดาที่ขึ้นเขย
 ชั่วของเจ้าเขาไม่ลืมดอกน้องเอ๋ย
 อย่าเชื่อนเฉยตริกตรงไว้ลองดู
 ความไม่จบถือเล่าจนเข้าหู
 จะได้รู้ชั่วเช่นไว้เป็นตรา
 เคยสำราญเป็นไฉนอย่างไรหนา
 ที่มีมาว่าอีนี้อันไป
 มากำนับว่าคุณจอมหม่อมฉันไหว
 เหตุไฉนลืมคุณกรุณา
 เป็นปิ่นเกล้าในสยามภาษา
 พระทรงธรรม์กรุณาชุบเลี้ยงเรา
 ไม่มีความขายหน้าดอกหนาเจ้า
 เพราะแก่เกล้าหุบหับไม่จับไว
 ก็พอกินตามแก่แก้ขัดได้
 จึงมิได้ปลงรักสักเวลา
 อ่อนวอนปลอบจงจำอย่าทำหนา
 ยิ่งกับว่าดอกไม้ไม่ไหวติง
 ทำให้เพื่อนราชกิจผิดทุกสิ่ง

ถ้าจะเปรียบเนื้อความไปตามจริง
นี่หากวังมีกำแพงแข็งแรงรอบ
ถ้าหาไม่เจ้าจอมหม่อมเหล่านี้

เสมอหญิงเล่นซู้จากสามี
เป็นคันทบดัจเขื่อนกิริศรี
จะไปเล่นจ้ำจี้กับชายเอยฯ

๑ ฟี่สุดครวญแสนครวญจรูญจนถึง

จนพลบค่ำเขาย่ำหอกลองตึง
พอพระหมดถึงกำหนดเวลาเครื่อง
แสนขึ้นเหมือนจะกลืนพระกระยา
นั่งแก้อัซมนางพลาถกินเข้า
เพราะความรักนั่งกระหิม่อิมในใจ
จะพิศไหนดูละไมละม่อมเหมาะ
ทั้งจริตก็ชะอ่อนอ่อนระทวย
จะพิศดูเรือนผมก็สมพักตร์
ทำไฉนจึงจะได้ห่อลูกจันทร์

๑ สักรวาเวลาก็ตึกตื่น

จำจะลาน้องรักไว้สักครว
องค์อิเหนาสักรวาจะลาแล้ว
ด้วยกลัวน้ำจะแห้งคลองจึงต้องไป

๑ สักรวาเวลาก็ตึกตื่น

เสียงไก่แจ้แซ่ขันกระชั้นข้าว
จะขอลาครรรไลไปสถาน
เสียดายนักความรักจะทรุดโทรม

นอนรำพึงเปลี่ยวเปล่าเศร้าวิญญาณ์
จึงค่อยเปลื้องความทุกข์เป็นสุขา
ในโถฝาลายครามสักสามใบ
ตักเกาเหลาแทบหมดชดน้ำใส
เปรียบเหมือนได้ถูกกำตัดถนัตรวัย
ช่างจอละหีบหยั่งสมทรงสวย
เนตรขนงก่งสวยดั่งวงจันทร์
ยิ่งเพิ่มรักหวานจิตคิดกระสัน
มาชมเล่นทั้งกลางวันกลางคืนเอยฯ
น้ำค้างชั้นเมฆหมอกออกหนาวหนาว
หนทางบ้านย่านยาวระยะไกล
ไปทางแถวชลธารชลไหล
ถ้าอยู่ได้ก็จะอยู่จนกรูเอยฯ
น้ำค้างชั้นเมฆหมอกออกหนาวหนาว
จนฟ้าขาวเดือนดับลับโพยม
ไม่เนิ่นนานก็จะกลับมาชมโฉม
จะทุกข์โหม่นสหาสุดาเอยฯ

๒. พระราชนิพนธ์กลอนทรงก่อนข้าราชการวังหน้า

พระราชนิพนธ์กลอนทรงก่อนข้าราชการวังหน้านี้ สันนิษฐานว่าทรงพระราชนิพนธ์ในสมัยที่ทรงพระบรมราชาภิเษกเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว (ในช่วงปี พ.ศ. ๒๓๕๔ - ๒๔๐๘) มีเนื้อหา กล่าวถึง พฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมของเจ้าจอมและข้าราชการในพระบรมราชวัง เช่น การทำราชการเข้าปกเข้าดู การพูดไม่คิด ซึ่งพระราชนิพนธ์มีดังนี้

พระราชนิพนธ์กลอนทรงก่อนข้าราชการวังหน้า

เป็นนายทหารไม่รู้จักอะไร	พระพิไชยสรเดช
สูงเป็นเปรต	คุณเทศอัฐ ^๑
พูดอะไรไม่เหมือนพูด	พระยาวิสูตรโกษา ^๒
เข้าวังไม่เป็นเวลา	พระยาภักดีภูธร
กินแล้วนอน	พระยาประเสริฐหมอ ^๓
หยิบอะไรไม่รู้ชื่อ	เฝ้าที่ฝรั่ง ^๔
จริตคิดจะหยิ่ง	ยิ้มเจ้าสัวสี่ ^๕
กวนโมโหทุกที	อึ้งคุณน้อย ^๖
พูดจาสำอวดสำออย	ขยมาทวาย ^๗
ดองยาขาย	ทนายเรื่อนเตาะ ^๘
เป่าปี่เพราะ	พระประดิษฐ
พูดอะไรไม่คิด	คุณเฒ่าคุณใหญ่ ^๙
ทำราชการดลากไถล	นายปานขุนบำรุง
ทำราชการเข้าพักเข้าถุง	คุณปลัดน้อย ^{๑๐}
รับสินบนบ่อยบ่อย	จำแต่้ม ^{๑๐}
เห็นหน้าบับบับแวมแวม	หลวงนายมหาใจกักดี
หมั่นเป็นพักพัก	พระยาบริรักษ์ราชา ^{๑๒}
เมาไม่เป็นเวลา	พระพรหมสุรินทร์ ^{๑๓}
หาได้พอกิน	นายนรินทร์กับหมื่นเดช
พลัดพรากจากพระนิเวศน์	หม่อมเกษพระราชรองเมือง ^{๑๔}
นอนกินเป็นไอ้ตื้อให้เขาถือหัวเมืองกระเดื่อง	เจ้าจอมมารดาขลิบ
เข้าเจ้าหัวขูดตุคตขมขมิบ	นางแดงนครนายก ^{๑๕}

หมายเหตุ : ^๑ เป็นอาปรักจอมมารดาฝ่ายพระราชวังบวรฯ ^๒ พระยาวิสูตรโกษา (อิน) ^๓ พระยาประเสริฐศาสตรธำรง(ศรี)
^๔ ฝรั่ง พนักงานเฝ้าที่ ^๕ ยิ้ม พนักงานเฝ้าที่ ^๖ อึ้ง พนักงานเฝ้าที่ ^๗ มา ทนายเรื่อน ^๘ เตาะ ทนายเรื่อน
^๙ เจ้าคุณจอมมารดาเฒ่า เวลานั้นเรียกว่าคุณใหญ่ ^{๑๐} ขรัวยายพระองค์เจ้าถนอม เดิมเป็นท้าวสัดขานุรักษ์
^{๑๑} เป็นจำเริญ ^{๑๒} พระยาภักดีภูธร (ฉ่ำ) ^{๑๓} พระยารานุกิจมนตรี (ยง) ^{๑๔} หม่อมเกษ อยู่งาน
^{๑๕} แดง คนทรงเจ้า

๓. พระราชนิพนธ์บทแอ่วเรื่องนิทานนายคำสอน

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดแคน และสามารถฟ้อนแล้วทรงแอ่วได้ชำนาญ โดยถ้าไม่เห็นพระองค์จะสำคัญว่าเป็นลาว^{๓๒} และพระองค์ได้พระราชนิพนธ์บทแอ่วโดยใช้ภาษาไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือไว้จำนวนหนึ่ง ดังเช่นบทแอ่วเรื่องนิทานนายคำสอนที่ผูกโครงเรื่องเป็นนิทาน มีเนื้อหาโดยสรุป ดังนี้ นายคำสอนเป็นกำพร้าร้อนเร่พเนจรตั้งแต่อายุได้ ๑๐ ปี เมื่ออายุ ๑๔ ปี ได้มาอาศัยอยู่กับพระสงฆ์ซึ่งท่านเลี้ยงดูด้วยความเมตตา นายคำสอนได้ปรนนิบัติท่านด้วยการหาน้ำให้อาบในตอนเช้าและบีบนวดในตอนค่ำ ปัดกวาดอาราม เป็นประจำทุกวัน ต่อมาเมื่อนายคำสอนเติบโตใหญ่อยากมีเมียที่ดี จึงไปปรึกษากับนักปราชญ์และได้รับคำแนะนำว่าให้ดูจากลักษณะ เช่น หน้าตา รูปร่าง กริยาท่าทาง คำหนิ ของผู้หญิง ถ้ามีลักษณะที่ดีก็จะเป็นเมียที่ดี คำจูนสามมี และทำให้ครอบครัวมีความสุขดังนี้

ตำราลักษณะหญิงดีและไม่ดี ที่ปรากฏในบทแอ่วเรื่องนิทานนายคำสอน

ลักษณะดี	ลักษณะไม่ดี
หน้าตา	
หน้าตา : -	หน้าตา : หน้าเหมือนจระร้องไห้
ผม : ผมดำสนิทเส้นละเอียด	ผม : ผมดั่งกันหอย ผมทัดหู ผมห่างโบหู
หน้าผาก : หน้าผากโหนก	หน้าผาก : หัวเด็ก หน้าผากกว้าง
คิ้ว : หางคิ้วกลมตา	คิ้ว : -
ตา : หางตาแดง	ตา : ตาเข ขนตาสั้นปลายงอขึ้น
หู : โบหูห้วน	หู : -
คอ : คอกลมเป็นปล้องๆ คอดก	คอ : -
ปาก : -	ปาก : ริมฝีปากสีดั่งหมากรุก
ฟัน : -	ฟัน : ฟันขาวดั่งกล้วยปอก ฟันเหยิน
รูปร่าง	
หน้าอก : หน้าอกยานถึงท้องน้อย	หน้าอก : ออกกึ่ง
ท้อง : ท้องใหญ่	ท้อง : -

^{๓๒} อ้างถึงในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี

แขน : แขนสั้น กลมงาม	แขน : -
มือ : มือสวย เล็บมือสวยแดงใส	มือ : ฝ่ามือใหญ่ ปลายมือห้วน มือเป็นข้อปม
ขา : ขาสั้น ขากลมงาม แข็งเล็ก	ขา : ต้นขาโต แข็งใหญ่
เท้า : เท้าสวย หลังเท้าอูมเหมือนหลังเต่า	เท้า : ฝ่าเท้ากว้าง
ผิวพรรณ : ผิวขาวหรือดำแดงผ่องใส ผิวเหลือง	ผิวพรรณ : -
กริยาท่าทาง	
การเดิน : เดินเรียบร้อย ตามองระยะพองาม	การเดิน : เดินก้มหน้า เดินเสียงดัง เดินข่วนธรรณี
การพูดจา : ยิ้มแย้มแจ่มใสขณะพูดจา	การพูดจา : พูดเสียงอยู่ในจมูก เสียงเหมือนผู้ชาย
คำหนี	
ชี้แมลงวัน : มีชี้แมลงวันที่หน้าอก หรือริมฝีปากซ้าย	ชี้แมลงวัน : มีชี้แมลงวันที่ปลายจมูก
ปานแดง : มีปานแดงที่ต้นขา	ปานแดง : -
อื่นๆ	
การบ้านการเรือน : ทำอาหารอร่อย	การบ้านการเรือน : -

นายคำสอนจึงเดินทางไปแสวงหาเมียตามหมู่บ้านต่างๆ นายคำสอนเห็นว่าอาศัยเพียงตำราดูลักษณะหญิงอย่างเดียวไม่พอ จึงได้ถามผู้หญิงชาวบ้านว่าหากเป็นเมียของตนแล้วจะสามารถปรนนิบัติตนไปตลอดชีวิต ดังนี้ (๑) ปรนนิบัติในกิจวัตรประจำวัน เช่น ในตอนเช้าให้หาไม้สีฟัน ยากวันยาแดง น้ำล้างหน้าและผ้าเช็ดหน้าไว้ให้พร้อม ในตอนนอนให้ปิดเสื้อปูหมอน ในวันพระให้หาคอกไม้และหมากพลูสำหรับไปถวายพระ (๒) ให้อยู่ในโอวาท ด้วยการให้ความเคารพยำเกรงสามี ในเวลาพูดจาให้ใช้เสียงอ่อนหวาน ไม่ตะเบ็งเสียง ไม่พูดคำหยาบและไม่เถียง (๓) ขอมให้สามีอยู่เหนือกว่า เช่น เอามวยผมเช็ดเท้าให้สามี เวลานอนให้หัวผู้หญิงต่ำกว่าสามีครึ่งตัว เวลาทานข้าวให้สามีทานก่อนสามคำแล้วค่อยทานตาม (๔) ใจกว้างยอมให้สามีมีเมียช้อยได้ ซึ่งผู้หญิงชาวบ้านเมื่อได้ฟังเงื่อนไขดังกล่าว ต่างก็หัวเราะเยาะ พร้อมกับตอบว่าไม่มีใครรับเป็นเมียนายคำสอน เพราะนายคำสอนเองก็ไม่มีฐานะอะไรและการให้ปรนนิบัติสามีดังกล่าวนี้ก็เท่ากับเป็นการกดขี่ข่มเหงผู้หญิงเกินไป เมื่อนายคำสอนไปถามผู้หญิงที่หมู่บ้านใดก็ได้คำตอบเช่นนี้เรื่อยไป จนในที่สุดนายคำสอนได้พบกongsรีหญิงกำพรว้าและร่อนแร่พเนจร ยังชีพโดยการขอข้าวกินและนอนกลางทาง นายคำสอนได้ถามว่ากongsรียอมเป็นเมียและปรนนิบัติตนไปชั่วชีวิตได้หรือไม่ กongsรีกล่าวว่าตนเองก็ทุกข์ยากลำบาก หากนายคำสอนสามารถเลี้ยงดูตนได้ ก็พร้อมเป็นเมียปรนนิบัติตามที่นายคำสอนต้องการไปตลอดชีวิต ซึ่งพระราชนิพนธ์มีดังนี้

พระราชนิพนธ์บทแฉ่วเรื่องนิทานนายคำสอน

๑ ฟังเยอ สาวลำน้อยขึ้นใหญ่กายชาวเสียมเอย ทั้งสาวสามค้อยคะนิงฟังแจ้ง อย่าได้เนานอน แล้งมีนตาให้เมิดหน้อย ฟี่จักถวายภาคพื้นพะอวนน้องจงฟัง ยังมีเมืองใหญ่กว้างเฮียกชื่อพารา อยู่กะเสิมสุข ไพรไทยเหลือล้น ราชเจ้าเสวยเมืองทศราช ฮ้อยประเทศท้าวมาเข้าช่วยทอง ก็บ่อหยุดหย่อนย่านหนแห่ง เมืองใด ก็เพื่อสมภารพงศาตตะศิลาปีฐค้ำ อันว่าเงินคำลันเหลือเฮียโกฎิ บ่อจกจับได้เหลือล้นอเนกนอง เสนาข้าคนหาญอนันต์เนก ผุงหมูซ้างแลมัวเหลือล้นโกฎิก็อ เขาก็ลือซาเจ้าจอมเมืององอาจ อำมาตย์เฝ้า ประนมนิ้วค่องงาม ยังมีคามเมบ้านนิคมชาวเทศใหญ่บ่อน้อย ประมาณด้ามสอดชว ยังมีลำพอยฮ้ายศัวเมีย ทุกข์ยาก เข้าใส่หม้อพ้อมมือก็บ้อมี สองก็ขวนขวยเลี้ยงชวังทุกเช้าค่ำ ศัวจึงมีคำเว้าจาเมียหลายสิ่ง พ้อแม่เฮาก็หากทุกข์ยากไฮเงินฮ้อยก็บ้อมี เสาอย่ากินแห้งท่อนตามบุญชิบังเกิด แสนว่าฮ้อยฮ้ำให้บ้อมีได้ตั้งใจ สองจาต่านนำกันทุกสิ่ง เลยคำค้อยแลงแล้วถ่านอน ดูเด็กล้ำยามแถไก้ชิสุง ไก่ก็ตบปีกเป็องขันถ้ำสูงจวน มีนนานได้หลายปีแถมถ่าย เขือกก็มีลูกน้อยยงหน้าสุปงาม สองก็ทำเพียนเลี้ยงบุตรดาเจ้าอ่อน ทุกคำเข้าถนอม ไร่ถุ่นทวง ก็จึงใส่ชื่อน้อยเจ้าอ่อนคำสอน มารดาแพงเกิงตาตนไว้ พอเมื่อท้าวใหญ่ได้ถึงขบสปี บิดา ทั้งมารดาฝั่งมรณเมื่อฟ้า ยังแต่ตนเดียวน้อยลำพอยทุกข์ยาก เป็นกำพร้าขอเช่าเพินกิน ดูนานล้ำสังขาร แลมถ่าย พอเมื่ออายุได้สิบสี่ปีชิวา บาก็ไปเวียนหาแห่งสังโฆเจ้า มหาเถรเจ้าอิตุคนน้อยอ่อน ก็จึงทานทอด ให้ของนั้นชู่ประการ บาคานท้าวเที่ยวไปทุกเมื่อ สังฆเจ้าเอาท้าวอยู่นำ บุญชุก้าเจ้าอ่อนคำสอน แปะดินมือใส่ หัวถนอมไว้ ท้าวจึงบวรรัดเจ้าพินไฟน้ำสอนอุ่น ทุกคำเข้าบาท้าวปีนบัว ตั้งหากแวนประเสริฐ แท้ฮักเกิงหัวใจ สังโฆสอนบาศรีก็จึงมีคำฮู้ ท้าวก็ทำการสร้างอันใดก็หากช่าง ท้าวนี้มาคองแท้เสมอเพียงตั้งใจ เถิงเมื่อยาม สวยได้บวรรัดน้ำอาบ ตื่นเมื่อเข้าหาน้ำสวยมือ ยามคำค้อยหาดอกมาลา เถิงกลางคืนก็เล่าหาไฟได้ มหาเถรเจ้านานอนนิทเนง ท้าวลูปได้มีคั่นแข่งชา ราตรีค่อนแสงทองใสส่อง ลูกจากห้องปิดกวาดอาฮาม แล้วเล่าไปเอาไม้สีพื้นน้ำป่วนปาก หมากคำก้อมกอกยาพ้อมจึงเคนว่า บ่อให้เคื่องใจเจ้ามหาเถรจักสิ่ง ทุก คำเข้าบาท้าวปีนบัว เถิงนานได้หลายปีขึ้นใหญ่ ท้าวก็คิดค้อย ๆ หาแก้วยอดหญิง ก็จึงไปอนไหว้บั้งชิตผู้ ประเสริฐ ยกยื่นนิ้วประนมน้อมขาบชูลิ ท้าวจึงปีปายด้านใจคำบนบอ กข้อยก็คิดอยากได้เมียช่อนแทบเทียม หญิงใดยังชอบเนื้อเป็นมิ่งเมียขวัญ ทำการลุลากมีบุญค้ำ ขอแก่อาจารย์เจ้ากูร์ณาชื่บอ กข้อยก็คิดอยากได้ เมียแก้วไซคไชย หญิงใดยังถักโสถักด้ามขอเจ้าแทกเทียม หญิงใดได้ลุ่มฟ้าผู้ประเสริฐมีบุญ จักได้เอา เป็นเมียชูปไคชิจูค้ำ อาจารย์ด้านใจคำบนบอ หญิงใดได้ลุ่มฟ้าเหลือล้นอเนกนอง อันจักเอาเป็นแห้ว เมียขวัญกับปะถิบ แยกที่โสถักถักต้องเทียมข้างก็จึงคุณ ลอนถ่ออันอยากได้เห็นชูปงามสนิท บาดว่าภายลุนเลย ถ้อยเสียบางฮ้อย

- ๐ ดี หญิงใดเห็ดกินพ้อมพอกเกือบปาแตกเป็นข่อยเฟิ่นฮ้อยชั้นควรรให้ถ่ายเอา
- ๐ ดี หญิงใดเอเลทอ้งปุมหลวงอ้อมบาตร ลอนถ่อโสมฮูปฮ้ายบุญเจ้าก็หากมีชายใดได้เข้าฮ้อยสุข
ยิ่งเสียงสม สมบัติมีมากมูลเต็มย้าว
- ๐ ดี หญิงใดคอกตกปกป้องหางตาแดงพอส่นอย หญิงนั้นสุขสิ้นลันคำไฮ้อบมี
- ๐ ชั่ว หญิงใดฮ้อยยารช้ายเสียงบาทดินหนัก อย่าได้เอาหัวเสียงถ่อยคนจริงแท้
- ๐ ดี หญิงใดหน้าผากสวดผัวฮักแวนถนัด การหญิงชายก็หากยังแวนจ้อย
- ๐ ดี หญิงใดปากกล่าวด้านเสมอตั้งเสียงชาย บาไทเอยอย่าเอาเสียงซ่อน
- ๐ ดี หญิงใดเกสาเส่นกกคำดีเลิงแลบ มีทั้งผัวบ่อสร้างมล้วนอยู่เลิง ยามเมื่อยกย่างย้ายไป
เยี่ยมเบมาเสมอ ดาบอหลังแลไกแต่พอवाद้าม ไผหากได้อยู่ ซอนเสียงฮ่วมเป็นเมีย อยู่ถ่างทงคำสุขนึ่งปอง
เป็นเจ้า
- ๐ ชั่ว หญิงใดย่างบาทกว้างดินขวันธรณี ดันหาในสงสารก็บ่อมีไผเพียง
- ๐ ชั่ว หญิงใดจนตาเทียนเทียนปายงออยู่ หญิงนั้นฮู้ซี้ครั้นแวนซำมักนอน แม่นว่าเป็นเมียไผก็
บ่อเป็นเฮือนย้าว
- ๐ ชั่ว หญิงใดผมเป็นสร้อยขอยหูเป็นหมัด หญิงนั้นเฮือนบ่อย้าวเงินเฟื่องบ่อแวนถง
- ๐ ดี หญิงใดปานแดงจับกขาคุหลาก ไผผู้ไปกล่าวด้านโอมได้โชคมัน
- ๐ ดี หญิงใดจินจีเก้าผมแดงหน้าผาก หญิงฮูปนั้นแสงม้างศาสนา
- ๐ ชั่ว หญิงใดไซโมหน้าคือชายสักชาติ ใจโลกเลี้ยวมีฮู้จากผัว
- ๐ ชั่ว หญิงใดปายมือห้วนทั้งกำฝ่าใหญ่ ทุกข์บ่อมั่วบาท้าวอย่าเอา
- ๐ ชั่ว หญิงใดทันตาแหว่ขาวปานกล้วยปอก ทุกข์แต่น้อยเลิงเถ่าอยู่เลิง
- ๐ ชั่ว หญิงใดฝ่าดินกว้างกขาทิมแคงใหญ่ แม่นว่าเป็นข่อยฮ้อสอนได้ก็บ่อฟัง มันก็เกาะเกาะ
ถ้อยใจโลกกามคุณ อันแต่ในสงสารไผบ่อทันเทียมได้
- ๐ ดี หญิงใดหลังดินสูงชั้นคือหลังองเต่า ใจซื่อแท้ประสงค์ตั้งต่อผัว ก็บ่อคิดหลินฮู้ชายอื่นมา
แถมมันก็จุมใจฮักต่อผัวก็ค้อย แม่นจักทำการสร้างอันใดก็หากสูงเสียงแล้ว ชายใดได้อยู่ซ่อนโชคถ่อยฮ้อยบุญ
สร้างแต่หลัง
- ๐ ดี หญิงใดทำคร้วตั้งหุงแกงชัวแจ่ว ก็บ่อเค็มบ่อจืดพันแวนจ้อยแซบนัว หญิงนั้นบุญมากลัน
ยศทะโยคนามขุน แม่นว่าคำปานกา ก็หากควรเอาฮ้อน
- ๐ ดี หญิงใดชี้แมงวันจับเต่าถันนางอยู่ แม่นว่าเป็นข่อยเฟิ่นฮ้อยชั้นเมื่อหน้าหากชิเสียง
- ๐ ชั่ว หญิงใดชี้แมงวันจับอยู่จอมดัง หญิงนั้นทุกข์บ่อมั่วเป็นบ่อยเฟิ่นเลิง
- ๐ ดี หญิงใดโป้งแคงน้อยก็ว่ก่องกวมตา หัวนมเป็นปานแดงก็หากบุญมีแท้ ไผผู้โอมเอาได้เป็น

เมียไซค์ขนาด คั้งหากดูประเสริฐแท้เมื่อนำยอมกะเสิม

- ชั่ว หญิงใดไปมาก้มมุกขังลงต่ำ สมบัติมีมากล้น มั่นนั้นก็บ่อยีน
- ชั่ว หญิงใดผมเงินห้วนแปนหูโกอยู่ งามสิ้นล้นมั่นนั้นก็บ่อดี
- ชั่ว หญิงใดจาลาด้านเหมือนดั่งเสียงชาย หญิงนั้นสุขบ่อล้นความไฮ้แล่นถึง
- ดี หญิงใดปากกล่าวด้านหัวก่อนบุญมี แม่นว่าเป็นเมียไผบ่อลอนพอฮ้าย
- ดี หญิงใดเล็บมือสวยแดงผิวใสส่อง เป็นข่อยเพินฮ้อยชั้นก็ควรให้ถ้ายเอา
- ชั่ว หญิงใดผมถอยขึ้นเมื่อเทิงถันแง หญิงนั้นทุกข์เท่าเถ่าควรเว่นอย่าเอา
- ชั่ว หญิงใดตาหลิวเบื่องหัวแผ่สบปอน ใจจองวองส่อเตียนคำเว้า
- ชั่ว หญิงใดหน้าผากกว้างดั่งใหญ่ใจโม หญิงนั้นเป็นคนขวงอย่าเอาควรเว่น
- ดี หญิงใดนมขานเท่าเอิงปุนทองอ่อน หญิงนั้นเลี้ยงลูกเต้าเมื่อหน้าแผ่หลาย ไผผู้โอมเอาได้

เป็นเมียแวนประเสริฐ ถึงว่าโสมฮูปฮ้ายก็ควรให้แต่งเอา

○ ชั่ว หญิงใดนมสี่เต้าเชื้อชาตินามหมา มั่นนั้นใจโลภถ่อยคนควรเว่น ทำการสร้างอันใดบ่อสูงเฮืองแล้ว แม่นว่ามีลูกเต้าสอนได้ก็บ่อฟัง

○ ชั่ว หญิงใดแปะยะหน้าโสมคือให้อยู่ หญิงนั้นตั้งถ้อยฮ้ายใจสับบ่อดี ไผผู้โอมเอาได้เป็นเมียสอนยาก มั่นก็ทำเพศเนื้อสีหน้าก็บ่อบาน

○ ชั่ว หญิงใดเสียงปากเป็นฟังๆ ขังอยู่ในดั่ง อย่าได้เอาเป็นเมียบ่อดีพาฮ้าย แม่นว่าโสมหากงามยิ่งเพียงสาวสวรรค์ปุ่นเปรียบให้เจ้าค่อยหลีกเว่นอย่าได้แทบเทียม

○ ดี หญิงใดนูนี่สวยเสมอปลีกกล้วยหย่อน หญิงนั้นสุขสิ้นล้นความไฮ้บ่อมี

○ ดี หญิงใดซี่แมงวันจับสบเบื่องซ่ายสมบัติมากบุญมี ไผผู้เอาเป็นเมียบ่อก้อมยังคุณค่า มั่นก็หากซื้อแท้ตั้งต่อผัวตน เทียรมาคงอยู่ยืนถึงเถ่า

○ ดี หญิงใดแขนกลมสวยขาวงามผิวอ่อน ชายใดได้อยู่ช่อนปานกั้งส้มแดง

○ ชั่ว หญิงใดมือปมข้อแขนบางอกกัว หญิงนั้นทุกข์เท่าเถ่าถือกระเบื่องเทียขอ

○ ดี หญิงใดคอกมบ่อกอยหวากก่อง หญิงนั้นมีลูกเต้าเหลือล้นมากมุล

○ ดี หญิงใดปากกล่าวด้านหัวก่อนบุญมี หญิงนั้นสุขสิ้นล้นความไฮ้บ่อมี ควรที่เอาฮ่วมช่อนเป็นมิ่งเมียขวัญ สองชุกันสูงเฮืองเมื่อหน้า

○ ดี หญิงใดดำแดงเนื้อผิวงามใสส่อง ก็บ่อสูงต่ำพันประมาณด้ามฮูปงาม ทั้งเล่าดินมือสวยกมงามเนื้ออ่อน มีทั้งผิวบ่อเสร้างามล้วนอยู่เลิง มีทั้งผมยาว ด้ว์ดำนิลสนิทอยู่ หญิงนั้นควรค่าต่อคำเข็มชอบธรรม กันว่าท้าวหากมกไคได้เป็นมิ่งเมียขวัญ ให้ค่อยพิจารณาดูโทษคุณดีฮ้าย

○ ดี หญิงใดตีนมือสั้นขาวเหลืองต่ำเกิง หญิงฮูปนั้น ฮู้แต่งตั้งการย้าวแม่ผัว

- ๐ ดี หญิงใดโบยหัวนวดงหยุดพอส่นอย เป็นแม่ค้ายังซิดีสืบไป
- ๐ ดี หญิงใดผมดำเหลื่อมเสมอนกยุงดำ ไผหากโอมได้เป็นเจ้าของเศรษฐี
- ๐ ชั่ว หญิงใดทันตาแก้วขาวเจิงพันเพิ่น เลี้ยงลูกเด้าบ้อมมิได้ใหญ่สูง
- ๐ ชั่ว หญิงใดใจโมหนักออยแฉงด้มเกี่ยว ทุกข์บ้อมมัวถือกระเบื้องที่ขวอ ทำการสร้างอันใดก็

บ่อซุงเสียงแล้ว ไปค้าได้เมื่อฮ้อยเสียจ้ำจุ่มทิน

- ๐ ชั่ว หญิงใดสบด่าปีเสมอหมากมอนสูง ดันหาในสงสารไผบ่อหอนทันเทียมได้
  - ๐ อันนี้เป็นกอนด่านแสวงสาวเลือกคู่ ไผหากได้คู่ซอสนเสมอเฮียงบอกรมา ก็หากแวนประเสริฐแท้
- หายากนานพบ คันว่าสมการมีก็จึงสมประสงค์แท้ อันที่หญิงดินนั้นอาจารย์จาด่านกล่าว ว่าเป็นเทวดาชั้นฟ้า
บนพุนเกิดมาเจ้าเฮย

๐ บัดนี้เฮาก็บอกโสกด้ามฝูงหมุกคนหญิง คำสอนเอยจ้อจำเอาทอน คันว่าท้าวอยากได้เป็นมิ่งเมีย
ขวัญให้ค่อยพิจารณาดีโทษคุณดีฮ้าย อาจารย์เจ้าจาด่านสอนสั่ง แหนฮ่างให้กระบวนเบื่องซู่ประการ เจ้าจางแยง
ที่บ้านหนแห่งคาม ไผหากขันเป็นเมียก็จึงเอาเงินให้ สายใจแก้วคำสอนสุดสวาสดีพอเฮย เจ้าจางฟังคำสอน
หากซิดีเห็นเมื่อหน้า บาไทท้าวอยมือนอบนอบ ลากจากเจ้าไปบ้านซอกสาว สมพาวเพียงเฮียวฮีบไปเปื่อง เถิง
สังโฆกล่าววอนดีค่อย บัดนี้ข่อยก็คิดอยากได้เมียมิ่งมาชม ขอให้สังโฆผายโผดคนตัวข่อย หลอนว่าบุญ
หลายได้เมียมาอุปฐาก คันว่าข่อยหากโงจากเจ้าไผซิดีเฝ้าปิ่นบัว สังโฆเจ้าอิดูตนบ่าว เลยเล่ายอขึ้นให้คำ
ฮ้อยไสมือ กับทั้งเงินพันนี้เอาไปตามวาดเจ้าทอน จงให้ลูกลากได้ผู้ประเสริฐกับบอก ท้าวจกเงินปล้นมาอยู่หน้า
เฮาพี่ สมศรีฮ้อยหัดทงขมขื่นก็จึงเชื่อน ๆ ย้ายลาเจ้ายอดธรรม ขอเงินคำใส่ถังใส่ได้ เปะดินเจ้ามาใส่จอม
ขวัญ สังโฆอวยพรแถมส่งบาไทยท้าว ท้าวจึงยัวยาศรย้าวอนทั่วทิศา ขอแก่นอินทร์พรหมพร้อมจตุราทังสี่
ขอให้ลูกลากได้ทวงข่อยที่ละนิง อันแต่ในชาตินี้ข่อยให้ห่างคำพะไม แม่นว่าหญิงสามานย์ข่อยให้มาเขียนใกล้
ท้าวท้าวอนวานแล้วลีลาฮ้ายฮ่าง เถิงคามกล่าวถามลุงป้า ทานโทษทอนหัวแม่ทั้งหลาย ไผยังมีธิดาลูกสาว
สอนหน้า ดานายพร้อมทั้งหลายขานตอบ ศรีแจ่มเจ้าถามด้วยเหตุใด อันว่าธิดาข่อยทั้งหลายมีมาก นับแต่
สาวพี่น้องมีแต่ซู่เฮือน ท้าวจึงมีคำด่านขานตอบดานาย ยังจักวางธิดาลูกสาวสอนหน้า ข่อยจักขอเมื่อสร้าง
เป็นเมียเท่าชั่ว คันว่าวางลูกให้คำฮ้อยซิดีไสมือ ดานายป้าขานบานางถ่าว แม่จักถามลูกเด้านงหน้าซู่คน ดา
นายพร้อมสนละวนขึ้นไขว่ เอ็นหาเจ้าสาวนาคคำไข ทังสาวไวฮีบมาเดี๋ยวนี มาเขยสาวคำปองสาวกองสาว
อ่อน แม่จักถามที่แยงแท้สุเจ้าซู่คน มาเขยสาวสำน่อยสาวจันสาวแอ้ว สาวแฉงแก้วสาวข่อยฮีบมา สาวสอน
สาวน้อยสาวพิลาสาวเที่ยง สาวหล้าข่อยมาพี่แม่ชิตาม สาวผิวพร้อมสาวดวงสาวต่อน สาวหอมงามอุ่มซุ่ม
มาหนี่แม่ชิตาม มาเขยสาวกำพร้อมสาวฟองสาวแจ่ม กับทั้งสาวยอดแก้วสาวเข้าฮีบมา สาวเพงพร้อมสาว
กมสาวแอด สาวคำชาวคำตันสาวสันก็ให้มา มาเขยสาวศรีฮ้อยพิมมะสอนเจ้าแม่กุเฮย สูงมานั่งล้อมแฝง
เข้าสู่คน ค้อมว่าแล้วเขาฮีบมาเปื่อง เถิงมารดานั่งเสียงเถียนล้อม มารดาแก้วถามดูยังลูกนุดตาเฮย ไผจัก

เป็นเมียท้าวคำสอนให้ว่ามาทอน แต่นั้นฝูงสาวพร้อมขานแม่มารดา เอาแต่บุษยามเป็นบ่อได้ขึ้นคำเจ้า เขาก็สวยลวยหน้าขานคำพร้อมคำ เขาก็เห็นฮูปท้าวงามลวนอาดแก่ตา ถอว่าเครื่องนุ่งท้าวก็มาขาดเป็นผง ผิวผางใส่สิ่งเงินเสียงแล้ว ดานายด่านถามแห่งบาดาน เขาก็ขานเป็นเมียเลือกเอาแม่ทอน คำสอนน้อยแยะดู ถ้วนคูโสกลึกต้องขาเจ้าชู้คน ถอว่าคงบัวระบัดนั้นเป็นสิ่งสันโด ก็บ่อเห็นภายในสิ่งใดมีฮู้ ท้าวจึงมีคำด่านจาแห่งฝูงสาว น้องจักขันธ์เป็นเมียให้เจ้าย่าแยงอ้าย ยามนอนนั้นปิดเสื้อปูหมอน มวยผมเช็ดแห้งปาทาอ้ายได้บ่อ ยามเมื่อนอนแผ่ผืนดอมกันนในเสื้อ อันว่าหัวแจ่มเจ้าเสียงอ้ายเค็งคิงได้บ่อ คันทว่าตื่นแต่เช้าหาไม้เจียสีฟันให้อ้ายได้บ่อ ยาควันทั้งยาแดงกอกก่ามาพร้อม ทั้งเหล่าหามาให้อูทกั้งล้างส่วย ผ่าเช็ดหน้ามาพร้อมชู้อันได้บ่อ แม่นว่ากินเข้านั้นอ้ายกินก่อนสามคำ ภายลุนนางก็จึงกินนำอ้ายได้บ่อ คันทว่าวันศิลาให้สมมาอุปัฏฐาก ทั้งดอกไม้เทียนพร้อมหมากพลู แล้วให้หมัทธนูมอยยื่นใส่มือ ให้น้องปลงพระทัยนอมทอหยัง เสมอแวน ยามเมื่อปากกล่าวด่านอย่าได้แผดเสียงแข็ง ให้ข่อยแปงเสียงหวานอ่อนหูคี้อย โดฮานันอย่าให้มิจักเถื่อ ให้ว่าเจ้าแลข่อยผองเท่าชั่วชีวิต อย่าว่ามิ่งกุให้กายฮีเสียมจักเถื่อ อย่าว่าไออันนั้นบักอันนี้ค่านันอย่าให้มีอันว่าความ ผิดความเถียงน้ออย่าให้มิจักเถื่อ ตั้งให้แม่นล่อยช่อยใจข่อยผู้เดียว อนึ่งภายหน้าพุนหลอนโซคบุญหลาย เสียมจักมีเมียเทียมอย่าได้จั้นใจอ้าย ไผจักบัวระบัดได้สาวเฮยให้ว่ามาทอนตราบต่อเท่าเจิงเถ่าชั่วชีวิต ฝูงสาวด่านทั้งหลายหื้ออ้าย โทเด่นาหน้าอ้ายปากเกียงสั่งมาเว้าอวดโต สั่งบ่อดูผืนผ้าผงรุติเป็นหมุ่นกะจวนนั้น เจ้านั้นแม่นผ่าผู้ชายบั้งว่าคน ฟังควาจาเว้าเหมือนมีทุกสิ่ง ไผซิเว้าสิ่งนี้เหมือนเจ้าก็บ่อมี ไปเขอบาบ่าวท้าวผู้ชื่อโพนลม ครอบขันธ์เป็นเมียปิ่นปวนำได้ ครอบบัวระบัดได้ชิสามนอนเสียบ่า พ่อแม่เลี้ยงแต่น้อยยังบ่อได้ปิ่นปัว ซาติผัวขี้ฮ้ายบ่อมีให้ข่มหัว ชายใดมาเป็นผัวขี้ไปต่างข้าง เจ้าอย่ามากกล่าวอ้างคำปากเป็นกะดัด ไผจักขันธ์เป็นเมียปิ่นปวนำได้ ฝูงสาวพร้อมแซวๆ เลยไล่ จับเดี่ยวผ้าบาท้าวจิกจาย บาดานท้าวคำสอนเลยแล่นทั้งเหล่าอ้อมหอบผ้าดิงไว้ขาดกาง ก็จึงม้มเขตบ้านเหลียวเลียดแลสาว เขาก็แซวๆ หัวนั้นนเต็มบ้าน ฝูงสาวเอื่อนำบาชีชว่า ไปเจอเจ้าผู้ผ้าขาดกันเหลือล้นแต่สาว ไปดีเยอเจ้าผู้โพนลมเว้าทำโปงผ้าขาด เจ้าผู้ผ้าขาดกันเหลือล้นแต่ผญา สั่งเล่ามาขั้วเว้าเอาแต่ใจโต มาบ่ออย่าแยงไผเหมือนดังควายกินก่า บาดานท้าวคำสอนย้ายย่างไปแล้ว อันว่าสาวหมุ่นนี้สั่งมาฮ้ายผอกเหลืออ้ายก็เสียดาย เดเปนสาวปากบ่อหม่วน อันว่าคำผู้เถ่าสอนไว้ก็บ่อฟัง อยู่ดีเยอโหมหนานมยานทองโชน อ้ายก็หลิงเบ็งกำฝายกันคือหม่นชืออยู่ดี ท้าวก็หนีจากหันไปเจิงบ้านใหม่ ก็จึงเอนเสือกฮ้องเสียงละห้อยปาวไป สาวเฮยไผซิเป็นเมียอ้ายคำสอนให้เจ้าว่ามาทอนอุปัฏฐากอ้ายชู้มือผองเท่าชั่วชีวิต ฝูงสาวได้ยินคำท้าวก่า ออกจากบ้านมาแล้วเหล่าจา ข่อยนี้ชื่อว่าสาวศรีส้อยจันทางถ่าว เจ้านั้นแนวซาติเชือบาท้าวชื่อใด พอยเหล่ามากถ่าวเว้าเอนปาวเสียงสหา มาบ่ออย่าแยงไผย้ายายฝูงเถ่า ข่อยบ่อเคยห่อนฮู้ฮ้องปาวหาเมีย นับแต่เป็นหญิงมาบ่อห่อนเห็นสันนี้ ไผจักขานเป็นเหง่าเมียขัวญบ่าบ่าวบ่อมีแล้ว ให้เจ้าเป่งหึ่งย่างหมาน้อยชียาดกิน ไทเฮาเฮยมาเบ็งคำสอนท้าวคำคองูเห่า ลาวหากเหาะหอบเดินไผบ่อเตียงว่าชือเอา อันว่าโสมเสลาเนื้อผู้ชื่อคำสอน ก็จึงไขวาจาตอบหญิงมียัง ดูราสาวพื่อน้องน้อยหมุ่น

ทั้งหลาย ไผบ่อขานเป็นเมียก็ช่างใจสูงเจ้า อย่าได้แซวๆ เว้าสหาความสวยเสียด น้องค่อยผกกินหมกอึ่งเพ้า เดือนห้าก่อนฝน ผุงสาวได้ยีนคำฮับพาก บ่อได้อายกจ้งเข้าเฮฮ้องดั่งแมว อย่าได้เอนเทินฮ้องหาสาวเว้าโกก อย่าได้เฮ็ดม้วยม้ายดาสิ่งเบ็งหญิง ซาติชายปากเกียงเลี้ยวโลกโมโห ตูอยาก เามาตำหมุ่นกะจวนปานแป็ง คำแดงเนือจาสาวเ็นตอบ อ้ายซิเมื่อเอาไม้ซ้อจี้มาให้ฮีสาว เสียดายสาวหมุ่นีมาบ่ออยู่ในปะทัด บัดนี้ เฮียมพอยพัดก็จิงหลงมาพ้อ ค่อยอยู่ดีเขอสาวพี่น้องคนถ่อยอาลัซซี เฮียมหากสอนคำดีก็ว่ามาเป็นฮ้าย สุนี เป็นดั่งโกลบทำวราชาเสวยราชย์กาลถาธิราชทำวนำเข้าส่งสาร บัญหาให้ถวยพระยาของอาจ พระบาทแก้บ่อ ได้คำฮ้ายเคียดพุนเลยเล่าอ้างต่อซ่างชนตอบกะลาถา มือตีทวงถอดดาวกึ่งฟ้อน แม่นว่าใจหม่อมสาวหาก เป็นสิ่งนี้สุจิเกิดมาล้งบ่อแทงคอดายเสียแต่ยามยังน้อย อ่อยห่อยหน้าทาวเล็กลาหนี แยกคาเมสืบไปภายหน้า ก็จิงมาฮอดน้องสาวศรีสาวอุ่น สาวสุดดาลูกมาจากด้าน บาคานท้าวไชเสียงฮ้องฮ้ำเข้าฮอดบ้านบาท้าวปาวไป สาวเฮยไผจักกันเป็นเมียอ้ายคำสอนก็ให้ว่ามาท่อน อุบัญญัติอ้ายซุ่มมือผองเท่าซัวจิวัง ไผหากขานนำได้จิง คำอ้ายซิแต่ง พี่จักเอาน้องเมื่ออยู่สร้างนำอ้ายแต่งแปง สาวก็ขานบ่อได้เหมือนดั่งภายหลัง เขาก็แซวๆ เสียง อะเหยยหัวขวัญท้าวบาคานเข้าไปหาบ้านใหม่ ไปซู่เบืองไผบ่อเดือ่งว่าซิเอา ทุกที่ก้าหนดแห่งในเมือง บาคาน เห็นศาลาโลดเชานอนหัน ก็หากแคนสาแล้วเขาแสงสำนัก่อน แม่นว่าไปเที่ยวได้สาวก็ซ้าไล่หนี ตามที่ท่อน ตามบุญซิบังเกิด คันบ่อเคยคาดซางบุญซิชู้สงหา ขอให้อินตาเจ้าเทพาตนประเสริฐ ขอให้ซู่ช้อยป้อมเมียแก้ว เข้าก้อมสองโกละนอวนเฮย มาจักจาถิงน้องพ้อแม่ตายเสีย ยังถ่อคนเดียวทุกซบ่อมีเฮือนข้าวตองดอก ผ่าผืนเดียวขาดถ่อง ฮุ่งค้ำเข้าขอเขาเพิ่นกิน ถ่อว่าอายุได้สิบสี่สอนสาวอันแต่การเสนหาก็บ่อมีเคยฮู้ จูบหน้า ชื่อว่ากองศรี เป็นหญิงพอยบ่อมีไผเลียง ไปซ้วบ้านขอเขาเพิ่นกิน ก็หากยินทุกซบ่อแทนนอนแค่ทางหลวง คือดั่ง กล้วยพุ่มคมบ่อมีไผไกล้ ถ่อว่าโสมศรีหน้าดาคมคิ้วก่อง น้องบ่อลงอาบนน้ำประมาณได้สี่เดือน เพราะว่าความ ทุกซบ่อขอนกึ่งหมองเมิดไหล่ นางก็ไปหากินซู่วันทั้งเฮือน เกสาเส้นเป็นฮังนกเป็ดป้อม อันว่านวนนางน้องกอง ศรีสุดสาวดิ ขอได้แล้วพายซาต้าวคิน มาถิงห้องศาลาเนานั่งก็จิงบายซ่าน้อยเอาเขาออกกิน อันว่าทิพะคิน น้อยท้าวชื่อคำสอน นอนศาลาตื่นมาเห็นน้อง ไผผู้มาเขานี้เป็นเมียอ้ายบ่อสาวเฮย อุบัญญัติอ้ายซุ่มมือผอง เท่าซัวจิวัง อนึ่งบ้วระบัดด้วยพินไฟน้ำฮ้อนอุ่น ตีนมือเขาน้ำส่วยหน้าผ้ามน์พร้อมผ่าเฮียมถิงเมื่อวันสึลให้ สมมาอุบัญญัติ ทั้งดอกไม้เทียนพร้อมหมากพลู ยามเมื่อเข้าอยู่ซออนกั้วกั้นการเสนห์ วางหัวนอนกึ่งถิงตัว อ้ายได้บ่อ ยามเมื่อจาลจาต่านให้มีคำเสียงหม่วนอย่าแผดฮ้องเสียงให้แก่ผัว อันว่าคำผิดคำถิงนั้นก็อย่ามี จักถื่อ ตั้งให้แม่นถ่อยช้อยใจช้อยผู้เดียว แต่ถั้นกองศรีน้อยมีคำต่านตอบ คันว่าอ้ายซิเลียงเทียงแท้โด้น้องก็ บ่อขิน ถ่อว่าช้อยนี้ทุกซบ่อหากแท้ขอเพิ่นมากิน บิดาทังมารดาเผ่าพงศดาเสียง เจ้าจิกรุณาเลียงบ่อมีขินขวัญ หม่อน เจ้าบ่อเห็นที่ฮ้ายเอามือช้อนก็ส่วนบุญ ถ่อว่าผ่านุ่น้องก็มาขาดจำแหว สไบน้องยังศอกเดียวเป็นส้อย อ้ายจิกถอยพระทัยแทน้องขอโดยดอมบาท เจ้าจิให้ช้อยอุบัญญัติอ้ายซุ่มมือแสนซันกับบ่อขิน แม่นว่าเจ้าซิปีนพี่น้อง คาบคอไสแล่น น้องบ่อขินคำบาถ่อยของน้อง ช้อยจักบ้วระบัดให้เสมอความเจ้าว่า น้องบ่อให้กิดชองซลัง

แค้นแห่งอวน ในทรวงน้องจมใจเว้าต่อย่านแต่สายคอพะก่าวกำโยเข้า คนตัวเจ้าเป็นขวัญของเฟิ่น คันบ่อมีที่
 ซ่อนทางน้องก็บ่อขึ้น ย่านแต่ลำบ่อเกี้ยงซึเป็นขอดเปาปม ภายลุนมาย้ายซิมมีคำฮ้าย โอนอสาใจเฮยอย่าคะนิง
 คำนั้น พี่นี้ตนเดียวแท้ลำพอยทุกซ์ชาก คีคอยากชมนาฏน้องจึงให้ดันคุ่นมา พี่ก็เที่ยวหาน้อง ทางใดก็บ่อจวบ
 เป็นแต่บุญข่อยมานี้ก็จึงเห็น สองหากเป็นกันแล้วบ่อกินคอง ก็เหล่าอย่าคำปากมาแล่นเกี้ยวก็ปานฝ้ายผูกแขน

4. พระราชนิพนธ์เพลงยาวสามชาย

พระราชนิพนธ์เพลงยาวสามชายนี้สันนิษฐานว่าทรงพระราชนิพนธ์ในสมัยทรงดำรงพระยศเป็น
 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ (ในช่วงปี พ.ศ. ๒๓๗๕ - ๒๓๙๓) อยู่ในรูปเพลง
 ยาว โดยนำโครงเรื่องอิเหนา มาแต่งเป็นบทโต้ตอบกันระหว่างชาย ๓ คนและหญิง ๑ คน ถึงเรื่องของนาง
 บุษบา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้า
 ฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เป็นชายคนที่ ๑ รับบทเป็นอิเหนา กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เมื่อครั้งดำรงพระยศ
 เป็นกรมหมื่นวงศาสนิท เป็นชายคนที่ ๒ รับบทเป็นสังคามาระดา พระสุริยภักดี (สนิท บุนนาค) บุตร
 สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เป็นชายที่ ๓ รับบทเป็นประสันดา คุณพุ่มกวีหญิงที่มีชื่อเสียงสมัย
 รัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นหญิงคนที่ ๑ รับบทเป็นมะเดหวิ การดำเนินเรื่องในเพลงยาวสามชายนี้เป็นการ
 โต้ตอบกันระหว่างตัวละครเกี่ยวกับเนื้อเรื่องอิเหนาเป็นช่วงๆ โดยไม่ได้เป็นลักษณะการเล่าเรื่องเหมือนใน
 บทละครอิเหนาทั่วไป ในเพลงยาวสามชายมีเรื่องย่อ ดังนี้ อิเหนาโอรสท้าวกูเรปันและบุษบาธิดาท้าวดาหา
 ได้ถูกคณาหงัน (หมั้นหมาย) กันไว้ตั้งแต่เกิด^{๓๓} แต่เมื่ออิเหนาพบรักจินตะหราธิดาท้าวหมั้นหมา จึงขอ
 ยกเลิกการหมั้นหมายกับบุษบาทำให้ท้าวดาหาโกรธ และประกาศยกนางบุษบาให้ใครก็ตามที่มาสู่ขอ จรกา
 เป็นคนแรกที่มาสู่ขอตั้งนั้นท้าวดาจึงได้ยกบุษบาให้อภิเษกกับจรกา แต่ท้าวกะหมังกุหนิงและวิหยาสะกำจึง
 ยกทัพมาทำสงครามชิงนาง ท้าวกูเรปันจึงบัญชาให้อิเหนาออกจากเมืองหมั้นหมายามาช่วยรบ เมื่อรบชนะและ
 อิเหนาได้พบกับบุษบาซึ่งมีความงามอย่างมากแล้วก็หลงรักและเสียดาบที่ถอนหมั้นบุษบา ระหว่างนี้อิเหนา
 ได้พยายามเข้าไปใกล้ชิดบุษบา ทำให้มะเดหวิซึ่งเป็นแม่เลี้ยงของนางบุษบา^{๓๔} เกิดสงสัยว่าอิเหนาหรือจรกา
 แน่ที่เป็นคู่ของบุษบา จึงพาบุษบาไปเสี่ยงทายกับพระปฏิมา อิเหนาได้แก้มองเหมือนหนึ่งเป็นพระปฏิมา
 ตอบว่าเป็นอิเหนา พร้อมทำเทียนดับและเข้ามาลวนลามบุษบา มะเดหวิขอให้อิเหนาปล่อยนางบุษบาพร้อม
 รับปากว่าจะช่วยอิเหนาให้สมหวังกับบุษบา ไกลวันอภิเษกของบุษบากับจรกา อิเหนาร้อนใจจึงทวงถาม
 สัญญากับมะเดหวิที่ว่าจะช่วยเหลือตนให้สมหวังในความรักกับบุษบา แต่มะเดหวิกลับปฏิเสธว่าไม่อาจจะ

^{๓๓} โอรสและธิดาของกษัตริย์วงศ์เทวัญ ๔ ที่ครองเมืองกูเรปัน ดาหา กาหลี และสิงห์ดำสำหรับ จะต้องอภิเษก
 สมรสกันเอง

^{๓๔} มะเดหวิ เป็นตำแหน่งมเหสีของกษัตริย์วงศ์เทวา โดยตำแหน่งมเหสีของกษัตริย์วงศ์เทวา ได้แก่ ประโหมสุหรี
 มะเดหวิ มะโค ลิกู เหมมาลาหัง ตามลำดับ

ช่วยเหลือได้ อิเหนาจึงเสียใจมากที่จะต้องสูญเสียบุษบาไปทำให้ล้มป่วยลง

ในเพลงยาวสามชายนี้ได้เริ่มเรื่องโดยการที่อิเหนาซึ่งล้มป่วยอยู่ ได้ขอร้องให้มะเดหวิช่วยให้อิเหนาได้พบกับบุษบาและได้สมหวังกับบุษบา อย่าให้เรื่องต้องดำเนินไปเนิ่นนานเหมือนเรื่องอิเหนาในฉบับเดิมๆ ที่กว่าอิเหนาจะสมหวังกับบุษบาได้อิเหนาต้องลงทุนเผาเมืองดาหาเพื่อลักพาตัวบุษบาไป และเมื่อได้บุษบาเป็นชายาแล้วก็อยู่ด้วยกันเพียง ๒ วัน ก็ต้องพลัดพรากกันและมะงุมมะงาหราหากัน ๑๐ กว่าปี ถึงจะครองคู่อยู่ด้วยกัน ในเรื่องอิเหนาครั้งนี้มีสังคามาระตา^๙ ซึ่งถูกถวายตัวเป็นข้าบรรณาการแก่อิเหนา และประสันดา ซึ่งเป็นพี่เลี้ยงของอิเหนาได้ช่วยอิเหนาขอร้องมะเดหวิด้วย แต่มะเดหวิก็ปฏิเสธที่จะช่วยเหลือ ดังนั้นเรื่องจึงดำเนินต่อไปตามท้องเรื่องอิเหนาฉบับเดิมๆ กล่าวคือ อิเหนาได้เผาเมืองดาหาและลักพาบุษบาไปที่ถ้ำในวันอภิเษกสมรสระหว่างบุษบากับจรกา และได้ตัวบุษบาเป็นชายาได้เพียง ๒ วัน องค์กรปะตาระกาหลาลงโทษอิเหนา โดยการบันดาลให้ลมหอบนางบุษบาแล้วแปลงร่างให้เป็นชายชื่ออุณากรรณพร้อมกับสาปว่าไม่ให้อิเหนาและบุษบาจำกันได้จนกว่ากษัตริย์ทั้ง ๔ ได้แก่ อิเหนา บุษบา สียะตราอนุชาของบุษบา และวิยะดาขนิษฐาของอิเหนา จะมาพบกันที่เมืองกาหลัง ระหว่างนี้ก็ได้อะมั่งมะงาหราหากันพบแต่จำกันไม่ได้ บุษบาในร่างอุณากรรณได้ออกรบ และไปบวชเป็นแอมหนึ่ง^{๑๐} แต่ในที่สุดเมื่อกษัตริย์ทั้ง ๔ มาพร้อมกันที่เมืองกาหลังจึงจำกันได้ และอิเหนาก็ให้บุษบาศึกจากแอมหนึ่ง และอภิเษกสมรสโดยแต่งตั้งให้บุษบาเป็นประไหมสุหรีฝ่ายชายและจินตหราเป็นประไหมสุหรีฝ่ายขวา ซึ่งพระราชนิพนธ์มีดังนี้

พระราชนิพนธ์เพลงยาวสามชาย

บทที่ ๑ ของชายที่ ๑

๐ สงสารสามอนุชานิจาเอ๋ย

เชษฐาช่างไม่เห็นอกวิตกเลย	มีแต่เข้ยเข้าเล่นอยู่เช่นนั้น
เฝ้าบอกแต่ธุระร้อนแกล้งผ่อนผัน	ถึงสามนัดแล้วมิลงคงคำมั่น
ให้น้องคลั่งนั่งนึกปริษากัน	จนนอนฝันว่าเชษฐาจะพาไป
น้องลืมเลยเคยศึกษาวิชาทหาร	ทั้งการงานก็ไม่สู้เอาใจใส่
พากันร้อนร่านรักหนักฤทัย	ด้วยจะใคร่พบพักตร์อีกสักคราว
ถึงลำบากยากอย่างไรก็ไม่ว่า	จะสู้ฝ่าฟ้าฝนไปทนหนาว
พอได้สนิทชิดเชื้อเป็นเรื่องราว	ครั้นได้ข่าวให้มานัดเป็นสัจจา
ว่าจะไปในราตรีวันนี้แน่	ก็กริ่งแต่จะไม่ต้องที่ปรารถนา

^๙ เป็นลูกของระตูปักมาหงา (ระตู คือ คำนำหน้าเรียกชื่อกษัตริย์ผู้ครองเมืองต่าง ๆ)

^{๑๐} แอมหนึ่ง คือ แมงซี

ถึงกระนั้นก็ยินดีทั้งปรีดา
 อันที่จะให้น้องแน้วพอกแก้หนาว
 พี่เอ็นดูอนุชาช่วยพาไป
 จงพร้องความตามประสงค์จำนงหมาย
 อย่าหนีเร้นเช่นวันมิปรงคอง
 อันเรื่องหนึ่งนั้นเชษฐาได้รับที่
 ถึงจะขัดอยู่ด้วยเงินสะเทินใจ
 แต่ธรรมดาว่าเป็นมะเดही
 จะคิดไปให้ถึงเข้ามาเผาเมือง
 จะขอแปลงแต่เอืหาเสียว่างใหม่
 ชำระเรื่องเปลื้องปลดหมดมลทิน
 อันทุกข์น้องสองวิตกไอ้ออกเอ่ย
 จะนอนนั่งตั้งแต่ร้อนฤทัยระทม
 สิ่งใดของน้องขออภัยโทษ
 ขอเชิญไปเสียดักวันตามสัญญา

ขอแต่อย่าหวังเหนียวให้เหยียวใจ
 ก็ได้ข่าวคำลือว่ารื้อไข
 จึงจะได้เห็นว่าเมตตาน้อง
 พอห่างหายคลายกังวลกลมหมอง
 จะต้องร้องตะโกนเรียกกันเพรียกไป
 มะเดहीไว้นั้นลื้มแล้วฤาใจ
 น้องก็ไม่น้อยจิตคิดขุ่นเคือง
 ต้องปรานีข้างอิเหนาตามราวเรื่อง
 ก็อ้ายชื่อจะลือเลื่องทั้งแดนดิน
 เป็นมะเดहीช่วยให้ได้สมถวิล
 จึงจะยินดีได้โดยใจนิยม
 ไม่เห็นเลยใครจะช่วยให้เสร็จสม
 ให้ปรารมภ์กลัวว่าพี่มิเมตตา
 จงอวยโอบอุทรอุญาติตั้งปรารถนา
 ต่อกลับมาจึงค่อยพร้องสนองเอย

ฯ ๒๔ คำ ๑

บทที่ ๒ ของชายที่ ๓

๑ ประสันตาคณคະนงสนองสาร

นี่เรื่องใหม่ไซ้อิเหนาสำเนาบุราณ
 อันบาทหยันนั้นลีของประสันตาค
 มะเดहीจึงมีว่าจะพาไป
 เตือนให้ช่วยด้วยเห็นดีว่านั่งอยู่
 สงสารนายต้องตะกายไปนอกทาง
 ทั่วหนวดพัดจะจัดแจงแต่งให้
 อย่าเพ่อดำริติเตียนประสันตาค
 สุดแต่จะคิดสางให้สิ้นยุ่ง
 ที่จะพร้องสองสามเป็นความปลาย

ได้คิดอ่านยินยอมกันพร้อมใจ
 ก็บุษบาของระเด่นนั้นจะเป็นใจ
 จนอิเหนาเฝ้าเป็นไ้จะนั่งนาง
 เผื่อว่าพี่จะเอ็นดูแก่น้องบ้าง
 ซึ่งว่านางบาทหยันขันเข้ามา
 แล้วกลัวว่าจะไม่ได้เหมือนเช่นว่า
 ผิดก็พามอบไว้กับนาย
 ถ้าอิเหนาสมมุ่ก็สมหมาย
 ขอเชิญไปชมเดือนหงายเล่นอีกเอย

ฯ ๑๐ คำ ๑

บทที่ ๓ ของหญิง

๐ สดับบทที่กำหนดมาในสาร

ว่าเรื่องใหม่ไซ้สำเนาอิเหนานุราณ	ท่านคิดอ่านเห็นพร้อมกันยอมใจ
อันบาทยันนั้นก็จริงเหมือนเช่นว่า	แค่บุษบาเหลือออกจะยกให้
องค์อิเหนาเฝ้าประชวรป่วนพระทัย	มะเดหวิมิใช่เป็นเรื่องราว
เพราะสุจริตคิดตามอารมณ์รัก	ไม่เทียมพัตร์บุษบาจึงพาฉาว
ต้องขัดบทกำหนดคนัดผัดคราว	ไว้เป็นหล่าวนางเชลยที่เคยเป็น
เพราะนอกทางจึงค้างบทต้องงดเรื่อง	ประทานโทษเสียอย่าเคืองเป็นเรื่องเล่น
ที่นัดใหม่มิใช่เรื่องฉันทขอเว้น	ประสันตากับประเด่นเร่งตรีกตรอง
ต่อสีกษัตริย์นัดพร้อมในกาหลัง	สมดังมาดมุ้งบำรุงสนอง
นางเชลยเคยเป็นข้าฝ่าละออง	จึงจะพาไปรองฐลีเอย

¶ ๑๐ คำ ¶

บทที่ ๔ ของชายที่ ๒

๐ จนิษฐ์น้อยพลอยโสมนัสสา

พี่แต่ตั้งเป็นสังคามาระดา	จะขอว่าให้เห็นความแต่ตามจริง
ฉันทสำหรับพนักงานการแต่งถ้า	อันเรื่องน้ำจะต้องหาแต่ท่าตลิ่ง
ไซ้ฉันทจะลากล่วงเข้าท้วงติง	ด้วยคิดกริ่งอยู่ที่ข้อจะต่อไป
พี่รับที่มะเดหวิไว้วันนั้น	ต่อหน้าฉันทมั่นคำยังจำได้
ครั้นประสันตาเตือนเห็นเบือนไป	ก็เสียใจแต่ว่ายังจะฟังดู
ด้วยเชษฐาได้แถลงไว้แจ้งประจักษ์	จึงถือว่ารักข้างอิเหนานี้มากอยู่
แม้ชอบช่องเข้าก็เห็นจะเอ็นดู	อยากจะรู้ถึงปัญญาเชษฐาคิด
เมื่อไรหนอจะเสร็จสมอารมณ์หมาย	น้องจะได้เคลื่อนคลายสบายจิต
จะรับส่วนนางเชลยไปเชยชิด	ให้เป็นสิทธีสักสองสามตามจินดา
พี่ช่วยตัดลัดเรื่องให้สมหวัง	ถึงสิทธีที่กาหลังเสียนัดหน้า
นี่ปลายบทสังคามาระดา	ขอเชษฐาหาให้อีกคนเอย

¶ ๑๒ คำ ¶

บทที่ ๕ ของหญิง

๐ ฟังสังคามาระดาน่าสงสาร

ต้องแต่งถ้าทำท่ามาช้านาน	กำหนดการก็ไม่แนยั้งแซเชือน
ฉันรับบทมะเดหวีไม่หนีคำ	แต่บุษบาจะพลอยทำให้จำเป็น
ไม่แนใจไหนแก่อาลัยไหลเลื่อน	อึ้งเอื้อนอยู่ไม่อาจจะขาดคำ
ให้ตัดกลางสร้างหนังแล้วแล้วฤ	เกรงแหอนั่งจะรื้อฉันเข้าคำ
มะเดหวีไม่มีบทกำหนดทำ	แต่บุษบาเจ้ากรรมของฉันเอย

๑ ๖ คำ ๑

บทที่ ๖ ของชายที่ ๑

๐ เนาในตึกาหรั่งวังสถาน

เป็นไขใจให้อาวรณ์ร้อนรำคาญ	แต่คิดการที่จะลอบประโลมลอง
พออนุชาคู่คิดขนิษฐา	กับพี่เลี้ยงประสันตามาทังสอง
เข้าชี้แจงแถลงความตามทำนอง	เอาอักษรสารสนองให้สนอง
ทั้งสองฉบับสดับเรื่องเห็นเคืองซึ่ง	ก็นิ่งอึ้งอัดจิตด้วยคิดงน
เมื่อวานว่าตามประสาเข้าตาจน	ฤไม่พ้นความผิดมาติดตัว
น้องตอบโดยน้ำจิตสุจริตรัก	ระวังนักมิให้มีราศีกลับ
ด้วยว่าเป็นงานประชันเข้าพันพัว	จะเปลื้องตัวเสียก็อายแก่ชายชาญ
ฉันขอบคุณพี่การุญร่ำพ้อตัด	น้องก็รู้ยู่ซัดว่าขมหวาน
ถึงสักหมื่นอื่นฤจะเทียมประทาน	ก็ไม่แนนดอกจะได้เห็นใจน้อง
ครั้นฟังฟังก็น่าสรวลสำรวจเล่น	ว่านางเชลยนั้นไม่เป็นเช่นสารสนอง
เหมือนตีปลาหน้าไซไม่ปรองดอง	ถ้ารักน้องแล้วอย่าลาวเสียวครวครวญ
ทุกวันนี้อนุชาอุตสาห์ขึ้น	ทั้งเข้าคำกล่ากลืนแต่กำสรวล
เป็นหลายทุกข์หลายเท่าเข้าประมวล	ให้รัญจวนใจสวาทเพียงขาดใจ
ดั่งแผ่นทรวงพุงพองเป็นหนองทวม	อย่าได้ถามเลยว่าเจ็บสักเพียงไหน
ยิ่งเชี่ยวชาญโรครักยิ่งหนักไป	ไม่เห็นใครที่จะมาพยาบาล
ชะรอยบุญบุพเพพาสนา	จึงเชษฐาให้มีจิตคิดสงสาร
มาถามคูรู้แนในอาการ	รับเป็นการธุระมันช่วยผันแปร
ว่าโรคทรวงพุงพองเพราะข้องขัด	เอาไม้กัลดเสียมส่งให้บังแผล

ก็พลันหายคลายเจ็บในดวงแคว
 น่องมิได้มีจิตคิดเข็ดขาม
 กลับอึกเสบเสบยิ่งจริงจริงเจียว
 ก็เห็นแต่พี่ซึ่งมีเมตตาน้อง
 ทั้งช่วยคิดประกอบยาทาหทัย
 ที่เชษฐาปราณีช่วยอุคหนุน
 จะจงรักไปกว่าชีวาวย
 อันกำเนิดเกิดมาเป็นบุรุษ
 กับมานะในสันดานการพุดจา
 น้องจะสู้สงครามด้วยความคิด
 ก็จะมีเรื่องนี้เป็นนิยาย
 ซึ่งสังคามาระดาขอตัดบท
 บุษบาราคาแพงควรแคลงคำ
 แต่รุ่นเยาว์เท่าบัดนี้เชษฐา
 ดั่งจรีกด้วยหมึกหมายถึงลายเลือน
 น้องสนองพจนมานสารสวัสดิ์
 ถ้าข้อไหนไม่งามเงื่อนแลเลื่อนลอย

ยังเป็นแต่เฝ้าติดอยู่นิดเดียว
 จะรื้อเข้าสู่สงครามสืหนามเกี่ยว
 โอ้ใครจะเชี่ยวชาญเล่าคิดเศร้าใจ
 จะตรึงตรองให้เห็นความหนามนี้ได้
 นั้นแลไขใจฉันจะพลันคลาย
 ก็คิดคุณพี่อยู่ไม่รู้หาย
 น่องนี้หมายใจเป็นหนึ่งจะพึงพา
 ได้ทุกข์สุดก็แต่สิ่งเสนาหา
 สุดแต่ว่าเป็นชายอย่าหมิ่นชาย
 ถ้าสิ้นฤทธิ์รู้แน่จะแพ้พ่าย
 ชื่นถวายไว้ให้เล่นละครรำ
 ก็ทราบหมดควายังเลื่อนแลเอื้อนอ้า
 แต่ว่าจำจะรังแกให้แซะเขื่อน
 ได้น้อยใจครั้งไรมาไม่มีเหมือน
 ยากจะเคลื่อนเกลี้ยไกลให้หายรอย
 สารพัดสัตว์ชื่ออย่าถือถ้อย
 จงตรองหน้อยอย่าด่วนแห่งระแวงเอย

๑ ๓๖ คำ ๑

บทที่ ๗ ของชายที่ ๑

๑ ได้ฟังข่าวกล่าวไขก็ใจหาย

ว่าจับสะทั้นหนาวเย็นเป็นมากมาย
 โภชนากระษากาหาก็ลิ้มรส
 เห็นอาการจะนานคลายหลายวันไป
 แต่เวียนถามโรคาเชษฐาน้อง
 ดั่งแสนเขาเท่าทัพบุติดวง
 ครั้นจะใช้คนสนธิธิดาเลี้ยง
 ก็เกรงคนจะแฉงในสงสัยอึง
 ถ้าไปได้น้องจะไปให้ถึงสถาน

ทั้งผิวกายก็ร้อนรุ่มคลุมสไป
 อันโอสถซึ่งเคยประกอบหาชอบไม่
 ดั่งจิตใจน้องจะขาดอนาถทรง
 มิได้พร้อมเลยในกิจการหลวง
 ให้เหงาง่วงหงอยจิตคิดคะเน
 มากล่าวเกลี้ยค้ำงามถามข่าวถึง
 ด้วยพี่ฟังจะนับน้องครองไมตรี
 พยาบาลโรคารักษาก็

จะชะอ่อนวอนถามไปตามที่
 ทั้งจะวอนให้อุดสำหรับเสพอาหาร
 นี้ตัวไกลใจเพียงจะขาดตาย
 อันกนึ่งที่ต้องหนามสองสามแผล
 จึงเผชิญให้เจ็บป่วยลงด้วยกัน
 จะแก้ใจด้วยกายก่กลอนละครคิด
 ยามนอนนอนกระสันนึกฝันเพื่อน
 อนุชาพากันวิตกนัก
 มาต่างกายอยู่รักษาพยาบาล

ให้ปราณีบอกโรคที่รังกาย
 เห็นอาการเชษฐานันจะพลันหาย
 ได้แต่คอยข่าวคลายไม่วายวัน
 ก็กำเริบขึ้นแหลแท่วรจัน
 เห็นแสงจันทร์แล้วยิ่งแสนเสียดายเดือน
 โคลงลิลิตกระบี่ปิ่นไม่ขึ้นเหมือน
 คิดจะเดือนก็พ้อทราบซึ่งอาการ
 จึงลิขิตลายลักษณ์อักษรสาร
 อย่าไ้ช้านานเลยจงหายเคลื่อนคลายเอย

๑ ๑๘ คำ ๑

บทที่ ๘ ของหญิง

๑๐ภิวาทรับกระดาศบรรหารสาร

นิพนธ์ทรงแทนพระโอรสผู้โปรดประทาน
 ดั่งสุหร่ายทิพย์โรยโปรยละออง
 มิเสียแรงที่เพียรพากฝากสภกนธ์
 สัจจจิตมิได้คิดรำพันพ้อ
 เมื่อตรัสประกายสีไม่อาจสนองทูล
 จึงทูลฉลองโดยทำนองสุจริต
 ไม่ลบถ้างบทเบื่องให้เคืองครือ
 ทุกวันนี้เว้นแต่หลับจึงลืมตริก
 ที่สิ่งชั่วมิให้กลัวได้ฝ่าละออง
 ประสาใจโดยที่สุจริต
 เหมือนทรงดำรัสตัดพ้อในอักขรา
 ยามการุญก็เป็นคุณอยู่ส่วนตัว
 ไซ้ทูลทักให้ขัดเคืองได้เบื่องละออง
 ก็ทราบลึนอยู่ว่าปิ่นกษัตริย์ศึก
 ก็ยอมหมายชนะกะได้กัน
 ซึ่งหนามความรับสั่งมาครั้งนี้

ได้ทราบสารก็สิ้นแคลงระแวงวน
 ชำระหมองกระหม่อมฉันทักพันหน
 ถวายชนม์ชีพไว้ได้บาทมุล
 คิดว่าก่อไม่สานตามเกรงความสูญ
 เกรงจะพูนเพิ่มผิดเมื่อปลายมือ
 กระหม่อมฉันทันคิดตามจิตซื่อ
 ไซ้จะรื้อเสียไมริคำริตรอง
 คะนึ่งนึกถึงพระคุณการุญสนอง
 ที่สิ่งเคืองมิให้ช่องพระอัยยา
 ระแวงผิดจะคิดพันไปวันหน้า
 ว่าตีปลาหน้าไซ้ไม่ปรองดอง
 แม้นไม่โปรดก็จะชั่วมัวหมอง
 มาเกี่ยวข้องเป็นเช่นนั้นนี้เนื้อกรรม
 หมายนึกในสงครามจะห้าหัน
 กระหม่อมฉันทฤจะกล้าเข้าฝ่าเกิน
 ว่าหมอดิยาจะงัดตรัสสรรเสริญ

รับสอยส่งให้บุโพเดิน
รับสั่งให้ประกอบยาทาแผลหนาม
พระโรคคลายย้ายยักกลับหน้าไป
เห็นเหลือหโมจะหายาทาพระแผล
เมื่อแพทย์เดียวเวียนดันคันตำรา
ซึ่งจะให้เสื้อมคลายหายแผลหนาม
เห็นพอจะคลายลงที่ทรงตรอม
ไซ้จะทูลเกียกกันนั้นมิได้
ซึ่งออกพระโอรสไปรดปรานประทานมา
พระคุณเหลือเจือจอมกระหม่อมชุ่ม
ขอรอบบาทขุกลจนวันตาย
จะทอดกายหมายว่าแทนฉลองบาท
อาสาโดยสุจริตไม่บิดเชือน
เว้นเสียแต่ในภพภาพัน
ที่จัดจริงทุกสิ่งสนองมา
อันสารสนองรองเบื้องบทรช
ที่ข้อไหนไม่ประจักษ์ยังยักเชื่อง

ไม่ทันเน้นลิหนามเกี่ยวน่าเหียวใจ
พิเคราะห์ความข้อนี้ น่าสงสัย
จนแพทย์ไม่ทันตรึกรำลึกยา
เกรงพระโรคจะแปรไปวันหน้า
เฝ้าตรึกตราถึงพระโรคจนเจียนงอม
ทรงจับความเรื่องปลายที่หมายถนอม
นั่นแหละทูลกระหม่อมเป็นทิพยา
ด้วยสุดใจเหลือออกจะยกว่า
จะหุบเลี้ยงไปกว่าชีวาวย
ดังโพธิ์พุ่มแมน่มั่นสำคัญหมาย
ไม่หนีหน้ายหลีกเลี้ยงคิดเบี่ยงเบือน
ธูลีพาดมิให้หมองละอองเปื้อน
ไม่ลอยเลื่อนหมายเป็นหนึ่งจะฟุ้งพา
นั่นสุดฝืนที่จะฝ่าทูลอาสา
เป็นสัจจาสารพัดจะขัดเคือง
ไม่สันทัดทูลความไปตามเรื่อง
ประทานโปรดอย่าเคืองเบื้องบาทเอย

ฯ ๓๔ คำ ฯ

บทที่ ๕ ของชายที่ ๑

๑ สดับสารแสนโสมนัสสา

ปานจุลจักรพรรดิขัดติยา
ทราบสุนทรที่อำนาจอวยโอรส
สารพัดจะการุณไม่ขุ่นเคือง
ขอเชษฐาอย่าได้แคลงแห่งจงน
ถ้าใครก่อพ้อเห็นเส้นกงสานตาม
ด้วยเหตุว่าเป็นเนื้อน้ำธรรมชาติ
จึงสู้อมตรอมจิตไม่คิดกลัว
ฉันทบอพี่ว่าหนามเหน็บที่เจ็บเหลือ

ได้จินดาดวงรัตน์จรัสเรือง
เสนาะโสดแสนประคินจนสิ้นเรื่อง
แต่ยักเชื่องอยู่ที่ข้อจะต่อความ
อันอนุชานี้เป็นคนเคยสนาม
มิใช่จะลามขำใจไม่เกรงกลัว
ถึงจดมาศมิได้มีราศีกลิ้ว
จนพันพัวเพิ่มวิตกในอกน่อง
ก็มีเชื้อเนื้อกรรมมาจำสนอง

ที่ข้อแคลงแห่งฤทัยในทำนอง
 นองใจชื่อถือว่าพี่เป็นที่หวัง
 เหมือนหวานกล้านาปรังริมฝั่งชล
 อย่าประวิงกริ่งเหตุเลยเชษฐา
 จงเห็นรักประจักษ์แจ้งใส่แสรังลวง
 ฉันทชอบคำพี่รู้ว่าเมตตานอง
 ครั้งนี้น้องก็หมายมั่นสำคัญใจ
 ซึ่งให้จับเรื่องปลายจะคลายเจ็บ
 เห็นเหลือกำลังประทับทุกซัที่ทรมาน
 ถึงจะสูญสิ่งสวาทสิ้นวาสนา
 จะสู้ยากพากเพียรไปเวียนวอน
 ซึ่งเชษฐาตอบตัดว่าขัดข้อง
 ฉวยหายแล้วจะกลับเล่าเฝ้าขอยา
 อันธรรมาหญิงชายทั้งหลายหมด
 ย่อมทุกขโศกโรคร้อนทุกรูปนาม
 เป็นนิสสัยประเพณีชาติริบรุษ
 ควรฤาพี่ช่างไม่คิดอนิจจา
 จงเห็นว่าน้องหมองจิตคิดขัดสน
 จะหมายฝั่งมหาสมุทรก็สุดไกล
 จะอ่อนแรงสิ้นกำลังประทั่งวาย
 ได้แต่กุศลผลสัตว์ไว้เป็นเสบียง
 อันพื้นางอย่างเทพอัปสร
 มาช่วยน้องในมหาสารคณ
 ทุกวันนี้ไม่กลับดวงเพราะห้วงน้อง
 เหมือนถือสัตว์ว่ายวนในชลชลา
 จะเปรียบปราชคัลยาพระลอรัญจวนจิต
 "ไม่อาลัยในสุรางค์แลนกร
 อันเรื่องอิเหนานั้นก็คิดเป็นนิจออยู่
 แต่ยังขัดอยู่ด้วยแผ่นนี้แก้ววัน

ไม่การุญขุนข้องหมองกลม
 จะปลุกฝั่งแล้วควรรักเป็นพักผล
 จะงามต้นไปทุกกอแตกหนอรวง
 ว่าน้ำน้อยจะเสียนาต้องคว่ำสวง
 ก็ควรท้วงแล้วที่กลัวจะมัวไป
 ช่วยตรีกรองเว้นแต่หลบหลีกไม่
 จะรื้อไขก็เพราะพี่พยาบาล
 เมื่อหนามเหน็บอยู่ยังหาแต่ยาสมาน
 กระทบหามือหนึ่งลงครึ่งซ่อน
 น้องจะเอาใจไว้ทำเชษฐาก่อน
 กว่าจะอ่อนผ่อนจิตคิดเมตตา
 ด้วยโรคน้องนี้ยังยากเหลือรักษา
 พังพี่ว่าก็เห็นต้องทำนองความ
 ควรกำหนดได้ฤาหนอน้องขอถาม
 ใครไม่ห้ามหักได้ใจเจตนา
 มิรู้สุดสิ้นสวาทแลปรารถนา
 ให้อนุชาทุกซัตรอมอมอาลัย
 เหมือนนอนนวยสายชลชเลไหล
 จะพึงไม้ขอนน้อยก็ลอยเคียง
 ก็หมายใจว่าจะตายนี้แท้เที่ยง
 บำรุงเลี้ยงชีพว่ายอยู่หลายวัน
 ซึ่งเขจรจากสถานพิมานสวรรค์
 ให้อรอดชีวันพันชลทนเวทนา
 ด้วยรักสองครุณเรศกับเชษฐา
 จนนางฟ้ามาช่วยไม่ม้วยมรณ์
 เมื่อต้องวิธาน้องสองสมร
 ผู้สัตย์จรไปสมสองได้ครองกัน
 จะพันคู่ผู้ศึกสงครามขัน
 ฤาแสงจันทร์นั้นไม่คอยน่าน้อยใจ

ไอ้ดวงเดือนเลื่อนฟ้าวาราทฐ์
ให้พาน้องสองสมรเขจรไป

ยังคลจิตพีนางบังญาโฉน
พอพี่ได้พบพักตร์รู้จักเอย

๑ ๔๐ คำ ๑

บทที่ ๑๐ ของหญิง

๐ ชลักรอ่อนศิโรตม์รับสั่งสาร

น้องสดับจับโสดโปรดประทาน
ดั่งตรีเนตรประเวศดาวดั่งสหัส
เฉลิมยศปรากฏขจรพงศ์
พระเดชาภาพเพียงปราบภพ
พระเมตตาดั่งมหาพิรุณกระเซ็น
น้ำพระทัยใสสุดจะเอื้อมอ
ประกายพจน์แต่ละคำดั่งจำลอง
ด้วยการอุ้มหวังพระทัยในนพมาศ
เพราะน้ำข้อมช่วยถนอมจึงชุนาม
ที่ตรงแท้แน่นพคุณถ้วน
อันเนื้อคำซ้ำยาราชาวดี
ก็ทราบสิ้นในระบิลพระโรครบ
ทำไมกับเสียนนิตไม่คิดแปร
ซึ่งนิตยประเพณีชาติบริบูรณ์
ก็ชอบชื่อในรหัสตรัสประมวล
อันธรรมดว่ากุมารประธานโลก
ด้วยสงครามนั้นสิดั่งอยู่กลางแปลง
จะยังทัพกลับรอฟพอปะทะ
ญาเยื้องเล่นเช่นราชาธิราชชาญ
เมื่อทูลกระหม่อมนี้เป็นจอมจรรโลงเลิศ
เห็นไม่ต้องพระกรรมคุณทูลท้วงติง
พระวาจังหวังเกล้ากระหม่อมเปรียบ
เป็นอัปสรรักษาชลาเนิน

พระบรรหารล้วนเลิศประเสริฐทรง
ประสิทธิ์สังขวารินมาโสจรสรง
เป็นฉัตรทรงร่มเกล้ากระหม่อมเย็น
ไม่เล็งลบในทวีปชมพูเห็น
มิได้เว้นว่างหน้าข้าละออง
จะไว้หวางเกล้าจอมกระหม่อมสนอง
จารึกทองไว้กับแผ่นดินงาม
แต่ธรรมชาตินี้เชื่อเพียงเนื้อสาม
เห็นไม่งามรับยาราชาวดี
นั่นและควรเครื่องคู่ให้ชูศรี
ที่ทูลนี้โดยรักไม่ชักแซ
หนามกระตบขอกชำระกำแผล
วิตกแต่ข้างสงครามให้งามควร
มิรู้สุดสิ้นมาดสวาทหวน
ประทานถ้วนทูลถามด้วยความแคลง
จะชุบโศกเฝ้าข้าเป็นคำแฝง
ว่าศึกทรงหน่วงแย่งไว้หว่างการ
รักษาแผลพระอุระเห็นผิดสาร
นั่นทหารลองพระทัยให้แจ้งจริง
พระโรคเกิดตรัสเยื้องอย่าเรื่องสมิง
ประทานโทษโปรดอย่ากริ่งว่าทูลเกิน
ประทานเทียบเทียมเทพสรรเสริญ
สำหรับเชิญช่วยชีพให้พ้นชล

ก็ควรขอบขอบพระกำหนดอ้าง
จะขึ้นพันกระสินธุ์สายที่ว่ายวน
อันสองนางอย่างเรื่องพระลอดิลก
จับเมื่อจากหมันหยามาพันคู
ศศิธรจรดบันดาลเดช
ไม่เด่นดวงมิดมิดปิดโพยม
อนิจจาแหวดวงจะล่วงรีบ
ที่มีดมนัสชัดข้อมองฤทัย
ทั้งสูงโสคนับโยชน์เหลือโอษฐ์แกล้ง
ผู้ทนมืดผีชำระกำหนดวาง

แต่ใช้นางจะช่วยสุขทุกแห่งหน
นั้นกุศลส่วนพระองค์ดำรงชู
ประทานยกบทห้ามยังคร้ามอยู่
จะได้ดูระเด่นโสภวิโยคโทรม
ก็สังเกตุตามรับสั่งยังบังโคม
สุดที่โหมนัสคอยน่าน้อยใจ
สี่ทวีปส่องสว่างกระจ่างใจ
ไม่เรือไรเมฆปิดเจียนมิดดวง
ชมแต่แสงไม่ทันสิ้นเมฆินทร์หวง
จะถามทั่ววงเกรงจะเคืองเบื่องบาทเอย

๑ ๓๔ คำ ๑

บทที่ ๑๑ ของชายที่ ๑

๐ สำเนาอักษรอักษรานูชาสนอง

โดยระบอบชอบความตามทำนอง
ซึ่งสรรเสริญอนุชามาทั้งเรื่อง
สมพรปากให้เป็นจริงทุกสิ่งไป
ว่านพมาศชาติทองคำเป็นน้ำสาม
ฟังก็งามตามประสาไม่การูญ
อันที่กำเนิดเกิดบ่ออุรอร่อน
ได้ร่อนแล้วแล้วก็ได้ไปไว้เป็น
ถึงบ่อบางตะพานใหญ่ก็ได้พื้น
อันอัถป้อเขาลือแร่แต่บุราณ
แต่ร่อนลงสองคำปลงจันเหลือ
บ้างสูงน้ำดำนิตพอชิดเคียง
อันบ่อบางตะพานน้อยนี้ลอยเลิศ
ถึงร่อนได้ก็แต่ล้วนคู่ควรรากา
จะสูงดำน้ำเนียนั้นทราบสิ้น
ทำไม่กับการสงครามเป็นความปลาย

สิ่งใดซึ่งคำขัดอย่าตัดใจ
ก็กระเดื่องดินฟ้าสุธาไหว
น้องจะได้ไถยกกองสนองคุณ
ช่วยชุนามข้อมเนื้อเกื้อหนุน
เหมือนน้ำขุนแต่กล้วกลืนจึงกินเย็น
ทั่ววันครที่มีอยู่น้องรู้เห็น
จะซ้เช่นน้ำเนื้อเห็นเหลือประมาณ
ก็ไม่เย็นเนื้อน้ำจ้ำแตกฉาน
น้องก็พานพบบ่อได้พอเพียง
จะถือว่าเนื้อแปดที่ไหนนั้นไม่เที่ยง
บ้างก็เพียงสี่เศษสังเกตตา
เป็นที่เกิดชมพูนุทเห็นสุดหา
จึงอุตสำหู่สู่ลำบากพากเพียรกาย
แต่รักถิ่นธรรมชาติจึงมาคหมาย
ซึ่งจักนิยายรามัญรำพันมา

นันยกไว้ต่อเมื่อแนจะแพ้ฤทธิ์
 เป็นมันแน่นมันมิเฮก็ไต่ฮา
 เมื่อหนามเหน็บเจ็บสวาทเพียงขาดชีพ
 สงสารตัวมัวรักพี่จริงจัง
 ไอ้อาลัยประหนึ่งใจจะจากร่าง
 แน่นรู้ว่าถ้ามิได้แล้วไม่กวน
 นี้เวรเคยได้เชือนซักสมัครสมาน
 มาตามทันชาตินี้มีแต่ตรอม
 ครั้นคิดคำที่รู้ว่าเมตตาน้อง
 เว้นแต่ดวงดอกฟ้านภาลัย
 ยังจับจิตคิดคุณมิรู้หาย
 เพราะดวงเดือนไม่เลื่อนล่องจึงหมองพักตร์
 น้องขอลามถึงความไข้ด้วยเชษฐา
 จงอยู่ชมธิดาสามแต่ตามสบาย
 ไอ้อสองสมรมิตรขนิษฐานุกู
 จะจบัลย์รันทศก่าสรดทรวง

จึงจะคิดหาเหตุลงเชษฐา
 พี่แต่งตาไว้คอยดูเงี่ยหูฟัง
 ฤกลับบีบให้แผลซ้ำเนื้อกรรมหลัง
 พี่หากชงน้องนี้แนจึงแปรปรวน
 ฤพี่นางก็มาเอื้อนให้เดือนหวน
 จะสู่ม้วนหน้าเศร่ากอดเข้าตรอม
 ทรมานมิใช่คู่เข้าสู่ถนอม
 สุดจะอ้อมอกชำระกำใจ
 สิ่งประสงค์มิให้ช่องอชฌาตย์
 ในคำได้แล้วคงเสร็จสำเร็จรัก
 ฤมากลายเป็นแสงฟุ้งแจ้งประจักษ์
 ครั้นส่องนกกเกลือกจะเบือนให้เดือนอวย
 ได้ยินข่าวกล่าววโรคาหาย
 อันน้องชายนี้อย่าคิดให้จิตพะวง
 แน่นสิ่งสวาทพี่ไม่เสร็จสำเร็จประสงค์
 เชษฐาจงกรุณาเมตตาเอย

¶ ๓๒ ก้า ¶

บทที่ ๑๒ ของชายที่ ๓

๐ ฉันทราบข่าวเล่าลือกันอ้อฉาว

ว่ามีโจทก์กล่าวโทษด้วยเรื่องราว
 เป็นสาหัสคัดข้อต่อสาเหตุ
 ในข้อหาว่าฉันทันประชันงาม
 ข้อหนึ่งว่าของดีไม่มีชัว
 จะแบกบาปหาบหักจนหนักแรง
 สู้ฟันฝ่าสามภักดิ์รักสินจ้าง
 เอาเท็จแฝงแต่งคำให้จำมัว
 ในข้อหาทราบมาพอสมนึก
 ที่ข้อแฝงแต่งคำยังอำยวน

ขอรบเท้าเรียนฟ้องทำนองความ
 ปฏิเสธกลับความให้งามสนาม
 ไม่ต่อตามราคาว่าเต็มแพง
 ฉันทปลุกปล้ำจำให้มัวด้วยลมแสง
 แยกแย้งไม่เกรงผิดจนติดพั้ว
 มณีนางแผ้วผ่องว่าหมองสลัว
 แกล้งถมชื่อลือทั่วจนม้วนวล
 ที่ตรงตริกจะใครให้คุณไต่สวน
 ให้ถามทวนเบิกความตามข้อฟ้อง

แต่คอยฟังตั้งท่าทิวาเนิ่น
 ข้อคดีนี้ได้ทราบกราบฝ่าละออง
 คือตัวใครกล่าวโทษเป็นโจทก์อ้าง
 แม้นเจ้าคุณได้อ่านวอวยเออ
 จงวินิจฉัยไต่ตรองให้ถ่องแท้
 ให้สว่างส่องออกที่รกริ้ว

กำหนดเกินนั้นเลื่อนจึงเดือนสอง
 ฤกษ์เกี่ยวข้องอยู่เพียงเท่าเจ้าคุณเธอ
 ที่เรื่องร่างข้อค้ำนำเสนอ
 โปรดอย่าเพื่อฟังความถามฝ่ายเดียว
 โปรดแปรสำเนาความตามซีกเสี้ยว
 เดือนหงายจะได้เที่ยวเล่นอีกเลย

ฯ ๑๖ คำ ๑

บทที่ ๑๓ ของชายที่ ๒

๐ สนทนากับนายถึงรายหนาม

พอพี่ไซ้ให้มาแจ้งแถลงความ
 แต่เวียนอ่านสารสำนวนทวนหลายกลับ
 เห็นความนิตที่ชื่อว่าราคาแพง
 เหลือปัญญาตรึกไตรจะไต่สวน
 "ไม่ได้เห็นไม่ได้รู้"เลยหูเรา
 จึงนำสำเนาเค้ามูลขึ้นทูลสนอง
 เกรงเกลือกจะไม่มีสักขีพยาน
 ท่านยิ้มเชื่อนเอื้อนโอยฐูโปรดประกาย
 ทั้งข้อหาก็นำแห่งแถลงฤทัย
 ครั้นจะว่าสร้างสงสัยก็ไซ้ที่
 ช่างต่อติดผิดถูกเข้าผูกพัน
 แล้วท่านกลับหารื้อร้อปรึกษา
 รู้ฤาไม่อย่างไรอยู่คุ่มง่าม
 เมื่อเราสำรวจอยู่ไม่รู้เรื่อง
 ทั้งไม่มีผู้จะกล่าวมายแย้ง
 ถ้าหากว่ามีผู้บอกออกตัวให้
 นี่เป็นแต่ลืออื้อฉาวกล่าวทบทวน
 กฎหมายห้ามตามธรรมเนียมกระทรวงศาล
 แต่เป็นความมลทินเขานินทา

พิเคราะห์ตามคำวาก็ที่น่าแคลง
 ดูเลื่อนลับคมขำเป็นคำแฝง
 ไม่โจ่งแจ้งตันปลายให้หายเดา
 ด้วยความทวนทบทเบื้องไปเรื่องอิเหนา
 นี้ใครเล่าประหลาดหนอมาก่อการ
 ตามเรื่องฟ้องโจทก์หาให้ว่าขาน
 ตระลาการถูกอุทธรณ์แน่นอนใจ
 ฟังประหลาดเหลือสังเกตนี้เหตุไฉน
 เมื่อใครมิได้มากกล่าวโทษเป็นโจทก์ยัน
 เห็นจะมีผู้กระดุนให้หุนหัน
 ยังมีทันที่จะเชิดลึงเกิดความ
 กับตัวฉันประสันดาด้วยเป็นสาม
 ใครต่อตามให้จนขึ้นราคาแพง
 เขาถือเลื่องที่ตรงใครก็ไม่แจ้ง
 มิรู้แห่งจะตรึกไตรใครครวญ
 เห็นพอจะวินิจฉัยไต่สวน
 จะเก็บประมวลเอามาฟ้องแลร้องฎีกา
 ตระลาการผู้บังคับอย่ารับว่า
 ผูกสาเหตุเชษฐาว่าน้อยใจ

อนุชาก็คิดแค้นแสนพิโรธ
 ฤาพิหากซึ่งฉันนอนฝันไป
 ฉันจะได้ตัวคนโกรธพี่
 จะสืบสาวลมปากนี้ยากเย็น
 ท่านให้น้องสนองมาว่าความพี่
 จะออกเป็นตัวว่ากลับยืนยัน
 อันข้อฟ้องน้องฟังกระแสตรัส
 ทั้งท่านบ่นอยู่ด้วยความหนามเหน็บแนม
 เห็นพระจรีตปรวนแปรกว่าแต่ก่อน
 สารพัดจะผิดจริงทุกสิ่งเคย
 น้องขอเชิญไปตรวจงานการวัดใหม่
 เหมือนพี่ได้การอุยอย่าขุนเคือง
 ทั้งทุกข์ฉันจะบรรเทาที่โทษหา
 น้องชะอ้อนวอนว่าจงปรานี
 อันข้อคำรัสตรัสประกายนั้นอาจหาญ
 เชษฐาจงอวยโอรุที่โทษกรรม
 ฉันขอกระซิบความลับกำชับพี่
 เบื้องหน้าถ้ามีงามความชอบไซ้

แต่หารู้ที่จะโกรธผู้ใดไม่
 ก็ผินสยไซ้ที่จะควรเป็น
 โครตาทิพหนอช่วยชี้ออกให้เห็น
 ประหนึ่งเล่นปิดตาเที่ยวหากัน
 ถ้าแม้มีผู้ถ้อยย่ำคำมัน
 ก็ให้ไปว่ากันในวันแรม
 มิให้ผลัดนัดเลื่อนถึงเดือนแจ่ม
 ไม่มีแยมยิ้มสรวลตำรวลเอย
 ฝ้าอาวรณ์ถอนพระทัยไม่สรงเสวย
 จนลิมเลยเครื่องอิเหนาคิดเผาเมือง
 พอชูพระทัยที่กำสรดให้ปลดเปลื้อง
 อย่าให้เปลื้องวันคืนไปหมื่นปี
 ประสันตาก็กลายหายปวดผี
 ในราตรีฟุ้งนี้เชิญดำเนินจร
 ตามทำนองตระลาการไม่โอรุอ่อน
 อย่าตัดรอนเลื่อนนัดผลัดผ่อนไป
 ที่หนามนี้คิดถวายเป็นใจได้
 จงอย่าได้นับหน้าอนุชาเอย

๑ ๓๘ คำ ๑

บทที่ ๑๔ ของชายที่ ๓

๐ ลิขิตสารโดยการสุจริต

ได้แจ้งร้อนใจนอนอารมณ์คิด
 แต่คอยฟังตั้งท่าทิวานับ
 ดาตั้งระวังประคอกคอยดูงาม
 เห็นวาวแวแล้วไม่แน่อารมณ์เล่า
 คุณอ้าเอื้อนเหมือนฉันถามข้อความเกิน
 สำคัญคิดจิตจงแต่ตรงชื่อ
 ก็แล้วเกิดคุณอย่าให้วุ่นฉันต่อไป

สัจจจิตไซ้จะเฉลยละเลยความ
 โสตสดับคอยความสงครามสนาม
 ตามสั่งมิให้คลาดประมาทเมิน
 เรียนได้ทำทวนถามกลับขามเงิน
 มีกรรมเผอิญแล้วฤาหนอนนำท้อใจ
 โอ้ยามนี้สีท่านรื้อนี้เหตุใจ
 จะเจียมใจเจียมตัวด้วยกลัวพราง

สารพันในอกหีบยกแจ้ง
ไม่พอที่จะมามัวชัวอยู่กลาง

นี่ระวางข้อใดหนอไม่พอหมาง
อันเรื่องนางไม่ขอเพียรเรียนแล้วเอย

ฯ ๑๐ คำ ๑

บทที่ ๑๕ ของหญิง

๐ สรวมชีพข้าบาทบรมนาถ

ควรมิควรขออย่าเคืองได้เบื้องบาท
จะเท็จจริงใจไม่ทราบเกล้า
ว่าจอมเจ้าอิเหนานาถนั้นสมปอง
เห็นศศิส่องผ่องแผ้วนภาพัน
ว่าจากถิ่นสู่ท่าสาครครัน
จนพินผืนแล้วยังมั่นไม่วายขึ้น
ผืนประหลาดอนาถจิตคิดพะวง
ฤจะถอยอ้อพลานิรายศ
ฤจะผิดราชกิจระวางเคือง
เหมือนพระอิศโรราชประสาทพจน์
เจริญสวัสดิ์สารพัดสถาวร

อันชีวาตมอยู่ได้รู้ศิลปะอง
เป็นแต่คำลือเล่ากล่าวสนอง
กระหม่อมฉันก็พลอยผ่องอารมณ์ครัน
โดยแต่ชื่นแสงเดือนจนเชือนผืน
ประทับมั่นบางจากข้ามอารามตรง
เป็นหลายคืนตั้งเพื่อละเมอหลง
ฤจะส่งยศยังภิญโญเรื่อง
จะกำหนดลงใจไม่ได้เรื่อง
ประทานเปลื้องแก่นิมิตประสิทธิ์พร
ชำระอุปัทวะสละสลอน
จะได้จรไปชมเดือนเหมือนผืนเอย

ฯ ๑๒ คำ ๑

บทที่ ๑๖ ของชายที่ ๑

๐ เป็นนำสรวลสำนวนคำช่างทำเส

เดิมไม่แจ้งก็สำคัญว่าผืนคะเน
ซึ่งเชษฐาว่าอิเหนานั้นสมหวัง
บัดนี้ระเด่นเป็นขุนแผนแสนขลังมนต์
อันท่านแท่งค้ออิเหนาสัญญา
ทั้งสมบัตพิสดานออกกลานใจ
ด้วยมะเดหวีก็รักรักช่วยชักเยอ
รู้จักพัศตร์ตระหนักนามอยู่สามอนงค์
ซี้ครันพั้งซี้ครันเชื่อนมั่นเหลืออยู่

มิรู้เล่ห์สุกระสารจึงเสียดกล
น้องพั้งพั้งก็แหงนนิกรึกจน
ผูกภาพยนตร์มาพาน้องวันทองไป
ข่อมเรื่องณรงค์ทรงปัญญาจะหาไหน
ควรจะได้นางดาหาราทรง
ไหนพวกพ้องจะอือเออเสนอส่ง
ล้วนแต่จงใจพুষตะกุกตะกาย
จะใส่ถ่วงวงให้ละลายหาย

แต่เสียแรงที่กำเนิดเกิดเป็นชาย
 เจ้าข้าเอ๋ยนักเลงเล่นจิ้งเห็นประจักษ์
 ถ้ามันได้เป็นเพื่อนชมเดือนดาว
 ประการหนึ่งพึงให้รู้ในเชิงด้วย
 เล็บจะหักเสียดอกพ้อฉันขอภัย

จำจะจ่ายเสียให้เฟื่องตามเรื่องราว
 อย่าปลูกรักไว้กันกาจะพาดาว
 จึงค่อยกล่าวขอสูได้ดูใจ
 ถ้าแต่งมวยแล้วเราอย่าเข้าใกล้
 ขอเชิญไปพูดกันสักวันเอย

๑ ๑๔ คำ ๑

บทที่ ๑๗ ของชายที่ ๑

๐ ขนิษฐน่องหมองฤทัยให้หวน

ด้วยพี่น้องนางจิตคิดมิควร
 จะว่าไปไหนเลยจะเล็งเห็น
 สุบรรณบินรีบรุดไม่หยุดพัก
 แต่เสร็จศึกสมนึกน่องได้ครองชื่น
 ด้วยข้อข้าอำเอื้อนชายเคลื่อนไป
 ก็ใชน้องจะพินฝอยहारอยตะเข็บ
 คอยจะเยียวยาให้มิดผนิตความ
 ครั้นจะปรามห้ามกันไปก่อนพร้อม
 ที่น่องว่าถ้ามิฮาาก็ได้เฮ
 แต่เกรงผิดคิดตัวด้วยกลัวจะหมอง
 อนุชากาฝากนี้ยากจริง
 แม้นคืนกายได้ดั่งจันทคารจับ
 จะบอกบริสุทธ์ให้อย่าได้แคลง
 ได้รู้เช่นเห็นงามสิ้นยามชื่น
 จะได้ดูเล่นสบายฝิพายคอน
 ใ้อาลัยไยเชษฐานิราสวาท
 เมื่อเคยเอ็นดูช่วยอนุกุล
 เห็นเฉยเชื่อนครั้นจะเบือนก็เกรงจิต
 เหมือนจะแสรังแกลังกลบให้รบกวณ
 น่องรับผิดแล้วที่ปลิดนางดาหา

ฤมาปรวนแปรสวาทเหมือนขาดรัก
 ประหนึ่งเช่นว่าหงส์หลงตกปลัก
 จนปีกหักตกตมระทมใจ
 ไม่มากคืนก็ใจจางทางพิสมัย
 จึงเห็นว่าใจจะเกรงจิตคิดคำปราม
 ไซ่หนามเหน็บแล้วจะคงบ่งด้วยหนาม
 ได้ทำตามถึงสามครั้งไม่ฟังเค
 เห็นพวกพ้องเขาจะชวนกันสรวลเส
 จะต้องเร่งเรื่องสงครามไปตามชิง
 ถึงหนาวเนื้อจะต้องกองอักษิผิง
 แต่ความนิตหนึ่งก็กริ่งประวิงระแวง
 เป็นแต่เสียมเทียมทับพอลับแสง
 มิให้แล้งฝนฟ้าทั้งน้ำดอน
 น่องไม่คืนคิดเพียรมาเวียนหลอน
 ให้นายอากรผูกขาดเขามาตประมุข
 มิทันสมอารมณ์มาดจะขาดสูญ
 ให้เพิ่มพูนสิ่งแสนที่ไม่เรรวน
 แต่ใคร่คิดทุกคืนคำนินกำสรวล
 เมื่อไม่ควรฤมาเคืองกระเดื่องใจ
 จนเชษฐาได้หมองหมางทางพิสมัย

ก็สาเจ็บสีกัดให้ผิดไป
 ซึ่งพินางปรานีน้องไว้สองนัด
 อายุสัตว์เจ็ดสิบปีนี้มีพอ
 บรูษฤาควรถือเช่นไว้เป็นอย่างดี
 ผู้พากเพียรเวียนระไวเป็นไมตรี
 อันเดือนพิริศทรุษแมนหลุดเล็ก
 ฉวยละเลยลับเดือนเดือนแรกนา
 ประจบชนเดือนสี่สิ้นปีเถาะ
 ใช่ห้องจะคิดแก่ยากลำบากกาย
 แมนชาตินี้มีได้ครองประคองขึ้น
 ควรจำเพาะเจาะจงเอาทรงสะพัก
 จะตั้งจิตพิชฐานการกุศล
 จะเกิดเป็นบรูษไปในโลกีย์
 บรรดาหญิงใช่ญาติสนิทให้จิตประหวัด
 จะนึกไไหนได้สมหวังจิรั้งกาล
 การวิวาห้อย่าหวังเน้นให้เห็นหา
 ขอชมเดือนเหมือนเมื่อยังประนังประนอม
 อันเรื่องอเหนานี้ขยายไม่อาจต่อ
 ถึงพงศ์ผ่าเขาทำหันชีวันวาย
 ต้องถืออย่างเรื่องอุเชินไว้เป็นทำเนียบ
 เพราะแรงรักห้กรอนสู้ออนวิง
 อนุชาพจมานสารสุจริต
 มาก่อกวนวนชวนเชิญไว้พลางพลาง

สาแกใจสีกข้างไม่รั้งรอ
 ก็เห็นชัดแล้วสวาทสิทธิ์ขาดหนอ
 ทำไมจะขอต่อชีวันได้พันปี
 เหมือนแห่หนังท่าเรือจ้างกับปั้นหยี
 ได้สมนึกสักชีขรรษา
 เห็นสิ้นฤกษ์แล้วหนอต่อปีหน้า
 พระวสาสารทซ้ำอัมพวาย
 ก็เป็นเคราะห์จึงไม่สมอารมณ์หมาย
 จะเพียรพวยไปจนเสร็จสำเร็จรัก
 ด้วยได้อื่นรื่นสำราญสมานสมัค
 ทำรงปักขึ้นบุชาจุฬามณี
 เดชะผลสามภักดิ์ที่รักพี่
 ขอให้มิปริชาเฉลียวการเกี่ยวพาน
 เหมือนลมพัดถูกธงจงใจสมาน
 อย่ารู้รานรักรำระกำตรอม
 ต้องนอนหนาวนีกแพรดำรำกลิ่นหอม
 ประชุมพร้อมเช่นเชษฐาเคยพาพวย
 แต่เรื่องพระลอลิตตินั้นยังมั่นหมาย
 ก็นับว่าชายตายด้วยรักประจักษ์จริง
 จะทานเทียบเปรียบปรายคล้ายทุกสิ่ง
 ถึงเจ็ดปีมิแต่นิ่งไม่นึกจาง
 ขอเชษฐาอย่าได้คิดอาจขนาง
 พอเดือนสว่างจะได้จรเช่นก่อนเคย

๑ ๔๔ คำ ๑

บทที่ ๑๘ ของหญิง

๐ สงสารจิตเหลือผัดแล้วอกเอ๋ย

ทรงพระคุณไม่การุญกระหม่อมเลย
 เมื่อสุจริตจิตจริงทุกสิ่งชื่อ

มีแต่เปรยปรายเปรียบประเทียบมา
 มิกรรมฤกลับเห็นเป็นโทษา

อนาคตคิดคืดคิน่าอนิจจา
 ก็เพราะทรงอนุเคราะห์คุณผู้เลี้ยง
 ได้ทูลสนองโดยทำนองสำเนาความ
 เผลอญเป็นกุศลเข้าดลแทรก
 ความสัจย์ที่วิบัติเป็นคำระวาง
 ผู้สามีกักศรัทเบื่องบทรช
 โอ้ยามหนาวครวญดูเหม็นด์
 จึงชวนเชิญโฉมอัปสรไปชมชล
 ฤามีโทษที่พาดจรสาครเกิน
 โอ้เทวองค์ใดมาให้โทษ
 ที่สุจริตคิดเป็นข้าได้ฝ่าละออง
 กว่าจะต้องคำบุราณว่านานเห็น
 กว่าจะเห็นสีท่านเล่นเสียดรันครัน
 โอ้สัตว์ผู้ยากไร้ปากยากทุกสิ่ง
 ท่านยังไม่สมก็ตรอมตรมด้วยเกรงภัย
 ได้ฟังพระเดชปกเกศเป็นฉัตรกัน
 จึงขึ้นชื่อสื่อเลื่องกระเดื่องนาม
 ครั้นยามเคืองเบื่องบาทสาคาดโทษ
 มือมิดปิดสิ้นทุกประตู
 เดชะผลกตัญญูนั้นชูช่วย
 ชาติาพันอำพู่ระระยำ
 จึงทรงดำริถึงความเมื่อยามหลัง
 จะกราบทูลให้ประจักษ์ไม่ยกเขื่อง
 ที่รอร้งหวังจะให้ประมุขเพิ่ม
 จึงหน่วงนัดผัดเดือนเดือนออกไป
 อันแหอนงทำเรือจ้างอย่างเช่นตรัส
 ถึงสักหมื่นพระวษาขางอม
 ที่ทูลกระหม่อมทรงตรอมด้วยนัดเน้น
 เป็นปะวังทะศกยกข้อความ

โอ้ชาติกาล้ายจันทรณ์นิพราหมณ์
 จึงเรียบเรียงศุภกรรมมาตรัสตาม
 ตามจริงสิ่งสัจย์ไม่ดัดแปลง
 แย้งแยกความจริงเป็นสิ่งแฝง
 กลับเป็นแก้งแย้งแยกแหวกกัน
 ด้วยความสัจย์ใจจริงทุกสิ่งสรรพ
 เวลานั้นลืมหาวเป็นคราวเพลน
 เสาวคนธจึงได้ฟังจรูเห็น
 กระจันแน่แท้เพอญว่าเวรจง
 จึงสร้างโปรดเคืองคำที่นำสนอง
 กลับเป็นเปลือกท่านเลือกดองไม่เป็นอัน
 สิวณเจียนจะไม่เป็นกระหม่อมฉัน
 ถ้ากระจันก็ตายเปล่าน่าเศร้าใจ
 สัจจริงก็ไม่ถูกชูตัวไหว
 ครั้นท่านได้ยิงโทษทับกลับความ
 รวีวันเดือนสิบเอ็ดขึ้นสิบสาม
 งามด้วยชูปเกล้าข้อมกระหม่อมชู
 โอ้แสนโหดชั่วช้าน่าอดสู
 จนอดอยู่เพียบล่อมลงจมดำ
 กับสัจด้วยนั้นเป็นที่อุปถัมภ์
 กุศลนำขึ้นระสละเคือง
 มีรับสั่งทวนถามมาตามเรื่อง
 ซึ่งจะเปลื้องฤาμιเปลื้องสุดแต่ใจ
 เหมือนเช่นเดิมลือกกันสนั่นไหว
 เห็นมากไหนจึงล่อมนิมยยอม
 นั้นท่านชดคู่คงจะจงถนอม
 ก็ประนอมจิตจงอยู่คงงาม
 เกรงพระชนม์นั้นจะเกินกำหนดห้าม
 พิกัดห้ามความคู่สู้สืบทายาน

ประการหนึ่งถึงจะสู้สงครามเล่า
 จึงรีบรันชนไปให้ทันกาล
 แม้นทราบลงตรงแท้แน่กระนั้น
 ว่านางใดคงไปไม่ได้ลงชวย
 เจ้าข้าเอ๋ยหญิงใดอย่าใจดี
 นั้นแลแน่แท้ว่ายอดกระษัตริ์
 ปรากฏตรัสต้องขาดความไปตามรอย
 ซึ่งทรงศรัทธาเอาผ่านั้นทำธง
 ทรงสละมีจรรย์จะไม่ปะแปม
 แพรดำรำนั้นจะทำคัมภีร์รัต
 จะเกิดไหนดให้งามตามเจตนา
 อย่าให้หมองละอองวายุพาพาต
 ประสาชากบรจาคได้ตามมี
 ขอให้ทรงภิญโญยิ่งทุกสิ่งสุข
 ถ้วนหน้าข้าละอองสนองทูล
 ซึ่งจะทรงเรื่องพระลตอ้ออิเหนา
 นั้นพระลตมิได้ปองสองนางจง
 ที่ต่อไปนั้นใจไม่ทราบเรื่อง
 ไซ้จะหวงหน่วงไว้ให้ทรงวอน
 เป็นเหลือออกที่จะยกรำพันแจ้ง
 แสนทเวชนองเนตรทุกเข้าเย็น

ก็ไม่เพราะเคลาคล่องทำนองหาญ
 แต่ชนมานยังหนุ่มสาวคราวรินรอย
 กระหม่อมฉันผู้ไปเล่นก็เห็นด้วย
 ก็เอออวยลงให้เห็นเป็นใจดี
 ไม่ทันอือก็ให้ปรังถึงข้างที่
 ลูกหลานมีจะสอนใหม่ให้ใจลอย
 ไซ้พื้นฝอยหาคะเข็บให้เหน็บแนม
 ต้องประสงค์เช่นหลังครั้งเดือนแจ่ม
 ต่อเดือนแรมจึงจะค่อยไปโมทนา
 จะตั้งสัตย์อธิษฐานพานภพหน้า
 เหมือนดั่งผ้าห่มมันพันคัมภีร์
 อย่ารู้หวาดไหวตรงอยู่คงที่
 กุศลนี้ขอถวายได้บาทมุล
 ชื่อว่าทุกข์เคืองระคายจงหายสูญ
 จงเพิ่มพูนสิ่งสุขทุกหน้าอนงค์
 ตามสำเนาลิขิตนั้นฉันต้องประสงค์
 พระลตหลงคุณศาสตร์จึงอาจจร
 ประทานโทษโปรดอย่าเคืองว่าทูลหลอน
 จนต้องผ่อนตามทำเนียบเปรียบอุเชิน
 จะชี้แจงทูลถวายไม่หมายเห็น
 จะไปเล่นเกรงจะเคืองเบื้องบาทเอย

๑ ๕๔ คำ ๑

ตอนที่ ๒ วิเคราะห์วรรณกรรมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

วรรณกรรมของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ เรื่อง ได้แก่ เพลงยาวแลสัการ
 กลอนก่อนข้าราชการวังหน้า บทอาว่นิทานนายคำสอน และ เพลงยาวสามชาย ถ้วนมีเนื้อหาส่วนใหญ่กล่าว
 ถึงตัวเอกที่เป็นผู้หญิงที่มีความหลากหลาย ทั้งหญิงที่เป็นชนชั้นสูง ได้แก่เจ้าจอม (ในเพลงยาวแลสัการ
 และกลอนก่อนข้าราชการวังหน้า) ข้าราชการวังหน้าฝ่ายใน (ในกลอนก่อนข้าราชการวังหน้า) นางบุษบา

ธิดาเจ้าเมือง (ในเพลงยาวสามชาย) และหญิงสามัญชนที่เป็นลูกชาวบ้านและหญิงพเนจร (ในบทแอว์เรื่องนิทานนายคำสอน) การนำเสนอได้ใช้วิธีการสร้างภาพตัวแทนของผู้หญิง (Representation) ด้วยวิธีการสร้างภาพเหมารวม (Stereotype) ซึ่งเป็นการนำเสนอภาพจำลองของผู้หญิงผ่านวรรณกรรม โดยการเลือกดึงเอาคุณสมบัติของผู้หญิงบางอย่างที่มีความเด่นชัด มีชีวิตชีวา เข้าใจง่าย เป็นที่รับรู้ทั่วไปมานำเสนอ เพื่อแสดงถึงความหมายแลอุดมการณ์ของสังคมบางอย่าง โดยภาพตัวแทนของผู้หญิงจากวรรณกรรมของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ เรื่องดังกล่าว ได้แสดงถึงลักษณะเฉพาะของผู้หญิง และความสัมพันธ์ของผู้หญิงกับสังคมไว้หลายประการ ดังนี้

๑. วรรณกรรมเสนอภาพตัวแทนของผู้หญิงที่มีลักษณะเป็นผู้หญิงที่ดีในอุดมคติ

วรรณกรรมได้เสนอภาพตัวแทนของผู้หญิงส่วนใหญ่ที่มีลักษณะเด่นร่วมกัน คือ มีความงาม มีความซื่อสัตย์ อยู่ในโอวาท รู้จักปรนนิบัติ เรียบร้อยเป็นกุลสตรี อาทิ เจ้าจอมในเพลงยาวแลสักการ หญิงพเนจรชื่อกองศรีในบทแอว์เรื่องนิทานนายคำสอน และบุษบาในเพลงยาวสามชาย โดยพระองค์ท่านทรงใช้เทคนิคในการประพันธ์หลายประการเพื่อสื่อถึงคุณสมบัติเหล่านี้ เช่น ในการกล่าวถึงความงามของผู้หญิง ได้ใช้ขนบในการชมความงามของผู้หญิงที่ละส่วน ดังที่กล่าวในเพลงยาวแลสักการ ดังนี้

“จะพิศไหนดูละไมละม่อมเหมาะ	ช่างล่อเลาะหีบหยั่งสมทรงสวย
ทั้งจริตก็ชะอ่อนอ่อนระทวย	เนตรขนงก่งสวยดั่งวงจันทร์
จะพิศดูเรือนผมก็สมพักตร์	ยิ่งเพิ่มรักหวานจิตคิดกระสัน”

อีกทั้งได้ใช้สัญลักษณ์เพื่อสื่อความหมาย เช่น ใช้คำว่า “โฉมอัปสร” หรือ “ดวงเดือน” เพื่อสื่อความหมายว่านางบุษบาในเพลงยาวสามชายมีความงามมากเปรียบดั่งนางฟ้าหรือดวงจันทร์ และมีการผูกปมของเรื่องโดยให้มีสาเหตุหลักมาจากความงามของบุษบาซึ่งเป็นหญิงที่มีความงามเป็นเลิศ โดยความงามของบุษบาได้ทำให้เกิดการท่าสงครามแย่งชิงตัวนาง ทำให้โอหิวเสียดใจจนป่วยหนักเมื่อทราบว่าบุษบาต้องอภิเษกกับไปกับจรกา และทำให้อิเหนาต้องมະรุมมะธาตามหานางบุษบา ๑๐ กว่าปี ดังกล่าวถึงในตอนหนึ่งว่า

“องค์อิเหนาเฝ้าประชวรป่วนพระทัย	มะเดหวิมิใช่เป็นเรื่องราว
เพราะสุจริตคิดตามอารมณ์รัก	ไม่เทียมพักตร์บุษบาจึงพาลาว”

นอกจากนี้วรรณกรรมได้กล่าวเน้นถึงลักษณะของผู้หญิงที่ดีในอุดมคติ เช่น จากโอวาทที่พระราชทานแก่เจ้าจอมและข้าราชการฝ่ายในที่กล่าวถึงในเพลงยาวแลสักการ และในตำราคุณลักษณะหญิงดี / ไม่ดี ที่กล่าวถึงในบทแอว์เรื่องนิทานนายคำสอน ว่าผู้หญิงที่ดีควรมีความซื่อสัตย์ ปรนนิบัติสามีและอยู่ในโอวาท สุภาพเรียบร้อยเป็นกุลสตรี อันสอดคล้องกับลักษณะของภาพตัวแทนผู้หญิงดังที่ได้นำเสนอมา

ข้างต้น อาทิ ในการกล่าวถึงความซื่อสัตย์ของผู้หญิง ได้ให้อิโวาทแก่เจ้าจอมในเพลงยาวแลสักวาราว่า “ไม่ซื่อต่อกษัตริย์ที่ขึ้นเขย ถึงผู้ใดจักไปเลี้ยงคุณเล่า ชั่วของเจ้าเขาไม่ลืมคอกน่องเอ๋ย ใครคิดร้ายต่อสามีไม่ได้เลย อย่าเขื่อนเฉยตริกตรองไว้ลองดู ... ที่ข้อใหญ่ชี้ให้เห็นเรื่องเล่นเพื่อน ทำให้เพื่อนราชกิจผิดทุกสิ่งถ้าจะเปรียบเนื้อความไปตามจริง เสมอหญิงเล่นชู้จากสามี” และในตำราคุณลักษณะหญิงในบทแอ่วนิทาน นายคำสอน ที่กล่าวถึงว่าควรเลือกหญิงที่มีลักษณะถูกต้องตามตำรามาน่าเป็นเมียเพราะจะมีความซื่อสัตย์ต่อสามีว่า “หญิงใดหลังคืนสูงขึ้นคือหลังองเต่า ใจซื่อแท้ประสงค์ตั้งต่อผัว ก็บ่คิดหลินชู้ชายอื่นมาแถมมันก็จุมใจฮักต่อผัวก็ค่อย แม่นจักทำการสร้างอันใดก็หากสูงเฮียงแล้ว ชายใดได้อยู่ช่อนโซค่อช่างบุญสร้างแต่หลัง” (หญิงที่มีหลังเท้าอูมเหมือนหลังเต่า เป็นหญิงมีลักษณะดี เพราะจะมีความซื่อสัตย์ต่อสามี)

การที่ภาพตัวแทนผู้หญิงจากวรรณกรรมของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงถึงลักษณะเด่นร่วมกันในเรื่อง ความงาม ความซื่อสัตย์ การอยู่ในอิโวาท รู้จักปรนนิบัติ เรียบร้อย เป็นกุลสตรีนั้น ล้วนสอดคล้องกับลักษณะของผู้หญิงที่ดีในอุดมคติของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งมีอยู่แล้วในบริบททางสังคมในสมัยนั้นที่ปรากฏในคำสอนทางพุทธศาสนา เช่น คัมภีร์ทิมณิกาย คัมภีร์อังคุดตริณิกาย ซึ่งให้คุณค่าแก่ความเป็นผู้หญิงที่ดี พร้อมกับให้กรอบความประพฤติเพื่อให้เป็นผู้หญิงที่ดีในอุดมคติ รวมทั้งที่ปรากฏในชาดกและวรรณคดีไทย ที่ส่วนใหญ่มีชนบทในการสร้างตัวละครหญิงให้เป็นผู้หญิงที่ดีในอุดมคติด้วยเช่นกัน

๒. วรรณกรรมได้แสดงถึงความสัมพันธ์ทางสังคม

วรรณกรรมของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ เรื่อง ได้แสดงถึงความสัมพันธ์ทางสังคมไว้หลายประการ ดังนี้

- **ความสัมพันธ์หญิงชาย (Relation within gender differences)** สื่อความหมายว่า ผู้หญิงจะอยู่ในปริมาตรส่วนตัว (Private sphere) โดยมีหน้าที่ทำงานบ้านและปรนนิบัติครอบครัวเป็นสำคัญ ต้องพึงพิงครอบครัวในการเลี้ยงดู ต้องระมัดระวังบังคับตัวเองให้มากกว่าผู้ชาย และมีสถานภาพที่ด้อยกว่า ลักษณะดังกล่าวแสดงถึงความไม่เท่าเทียมระหว่างหญิงชาย ซึ่งสอดคล้องกับอุดมการณ์ชายเป็นใหญ่ (Patriarchy) ที่เป็นอุดมการณ์ที่มีอยู่แล้วในบริบททางสังคมไทยในสมัยนั้น อย่างไรก็ตามวรรณกรรมนี้ได้นำเสนอความสัมพันธ์หญิงชายที่ขัดแย้งกับอุดมการณ์ชายเป็นใหญ่ไว้ด้วย กล่าวคือวรรณกรรมได้สร้างภาพตัวแทนของผู้หญิงที่มีลักษณะที่ต่อต้านอุดมการณ์ชายเป็นใหญ่แบบสุดขั้ว ดังเช่น ภาพตัวแทนของหญิงชาวบ้านในบทแอ่วเรื่องนิทานนายคำสอน ที่ใช้คำพูดและพฤติกรรมแสดงการต่อต้านอุดมการณ์ชายเป็นใหญ่ อันเป็นแนวคิดที่สอดคล้องกับอุดมการณ์แบบสตรีนิยม (Feminist) ซึ่งเป็นอุดมการณ์ทางเลือกที่นับว่าเป็นสิ่งใหม่มาสำหรับบริบทสังคมไทยในสมัยนั้น

- **ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น (Relation within class differences)** ซึ่งหมายถึงความแตกต่างระหว่างชนชั้น โดยชนชั้นสูงจะมีฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจที่ดีกว่าชนชั้นสามัญ ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นเป็นความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์โดยชนชั้นสูงให้การอุปถัมภ์ชนชั้นต่ำกว่า การเลื่อนชนชั้นทางสังคมของผู้หญิงเกิดขึ้นได้ด้วยการแต่งงาน ลักษณะดังกล่าวสอดคล้องกับอุดมการณ์เรื่องการจัดชนชั้นทางสังคมในระบบศักดินา (Feudal system) ซึ่งเป็นอุดมการณ์ที่มีอยู่แล้วในบริบททางสังคมไทยในสมัยนั้น ดังปรากฏในกฎหมายพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน พระไอยการตำแหน่งทหารหัวเมือง และกฎหมายลักษณะทาส ที่กำหนดชนชั้นทางสังคมภายใต้ระบบศักดินาที่ได้แบ่งคนเป็นชนชั้นต่างๆ โดยมีพระมหากษัตริย์อยู่สูงสุด มีชนชั้นสูงประกอบด้วย เจ้านายและขุนนาง และชนชั้นสามัญประกอบด้วยไพร่และทาส แต่ละชนชั้นได้รับศักดินาตามที่ระบุไว้ในกฎหมาย โดยชนชั้นสูงจะมีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดีกว่าเนื่องจากเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต เช่น ที่ดิน ทุน แรงงาน และมีฐานะทางสังคมที่ดีกว่าโดยได้รับการยกย่องนับถือ

- **ความสัมพันธ์ระหว่างวัย (Relation within age differences)** ผู้ที่อ่อนวัยกว่าจะต้องให้ความเคารพเชื่อฟังผู้ที่มีอาวุโสกว่า ซึ่งลักษณะดังกล่าวสอดคล้องกับอุดมการณ์เรื่องระบบอาวุโสตามวิถีชีวิตที่พบเห็นได้ในบริบททางสังคมสมัยนั้น เช่น ประเพณีวัฒนธรรมที่ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์แบบอาวุโสที่ปรากฏในทุกชนชั้นทางสังคม ซึ่งผู้อ่อนวัยกว่าจะต้องแสดงความเคารพเชื่อฟังและให้เกียรติแก่คนที่อาวุโสกว่า ขณะที่ผู้อาวุโสกว่าจะให้การอบรมและเมตตาแก่ผู้ที่อ่อนวัยกว่า

๓. วรรณกรรมทำหน้าที่ผลิตซ้ำ (Social reproduction) อุดมการณ์กระแสหลักของสังคม และเสนออุดมการณ์ทางเลือกใหม่ให้กับสังคม

วรรณกรรมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังได้แสดงถึงลักษณะทวิลักษณ์ในเนื้อหา (Duality) โดยด้านหนึ่งเสนอภาพตัวแทนของผู้หญิงส่วนใหญ่ภายใต้อุดมการณ์หรือค่านิยมแบบดั้งเดิม (Traditional morality) ได้แก่ อุดมการณ์ความเป็นผู้หญิงที่ดีในอุดมคติ อุดมการณ์ชายเป็นใหญ่ อุดมการณ์ชนชั้นทางสังคมภายใต้ระบบศักดินา และอุดมการณ์ระบบอาวุโสตามวิถีชีวิต ซึ่งเป็นอุดมการณ์กระแสหลักในสมัยนั้น และในอีกด้านหนึ่งเสนอภาพตัวแทนของผู้หญิงภายใต้อุดมการณ์สตรีนิยม (Feminist) ซึ่งเป็นอุดมการณ์แบบเสรีนิยมอ่อนๆ (Mildly liberal image) ไว้ด้วย ดังนั้นจึงเท่ากับว่าวรรณกรรมของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ เรื่องดังกล่าว ได้ทำหน้าที่ผลิตซ้ำทางสังคมเพื่อตอกย้ำอุดมการณ์กระแสหลักของสังคม ได้แก่ อุดมการณ์ความเป็นผู้หญิงที่ดีในอุดมคติ อุดมการณ์ชายเป็นใหญ่ อุดมการณ์ชนชั้นทางสังคมภายใต้ระบบศักดินา และอุดมการณ์ระบบอาวุโสตามวิถีชีวิต ให้ดำรงอยู่สืบต่อมา และในขณะเดียวกันได้เสนออุดมการณ์ทางเลือกใหม่ คือ อุดมการณ์สตรีนิยมให้ไว้กับสังคมด้วย

บทที่ ๔

พระสนมเอกและพระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในบทนี้จะกล่าวถึงเจ้าจอมที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกย่องให้เป็นพระสนมเอก รวมทั้งพระราชโอรสและพระราชธิดา และราชสกุลวงศ์ที่สืบสายมาจากพระองค์ท่าน มีรายละเอียดดังนี้

ตอนที่ ๑ พระสนมเอก

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีเจ้าจอมหม่อมห้ามที่มีพระราชโอรสและพระราชธิดา รวม ๓๑ คน โดยพระองค์ท่านมิได้สถาปนาอัครมเหสี มีเพียงพระสนมเอก คือ เจ้าคุณจอมมารดาเอม ซึ่งเป็นธิดาเจ้าสัวบุญมี กล่าวกันว่าต้นตระกูลเป็นพวกแซ่อ่องเศรษฐีอยุธยา ซึ่ง ส.พลายน้อย^{๑๓} ได้เล่าเรื่องเจ้าจอมมารดาเอมไว้ว่า “เจ้าคุณจอมมารดาเอม เมื่อยังเป็นสาวอยู่นั้นขยันตักบาตรทุกวัน เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชก็เสด็จมารับบาตรเนื่อง ๆ อยู่มาวันหนึ่งจะทรงแสดงให้ทราบว่าเป็นจริงทรงหับผ้าบาตรให้รับทัพพีไว้ คุณเอมตกใจด้วยไม่ทันรู้ตัวจึงปล่อยมือทัพพี เป็นเหตุให้ทัพพีตกน้ำไป รุ่งขึ้นก็ได้รับของทดแทน ๑ หีบ เมื่อเปิดดูปรากฏว่าเป็นทัพพีทองคำลงยา ท่านเจ้าสัวผู้บิดาคูณเอมจึงตระหนักว่าต้องเป็นของมาจากผู้มีบุญหนักศักดิ์ใหญ่มีใช้น้อย และแสดงว่าคุณเอมก็เป็นที่ยกย่องจากเจ้าของทัพพี นั้นแล้วจะยกให้ใครอื่นหาได้ไม่” เจ้าจอมมารดาเอมมีพระองค์เจ้ารวม ๕ พระองค์ โดยที่พระราชโอรสพระองค์โต คือ พระองค์เจ้าอดิยังยศ บวรราโชรสรัตนราชกุมาร ได้รับสถาปนาเป็นกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงสถาปนาเจ้าจอมมารดาเอมเป็น “เจ้าคุณ”^{๑๔} เจ้าคุณจอมมารดาเอมถึงแก่อสัญกรรมเมื่อวันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๘ อายุได้ ๖๕ ปี

ตอนที่ ๒ พระราชโอรสและพระราชธิดา

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชโอรสและพระราชธิดารวม ๕๘ พระองค์ (พระราชโอรส ๒๕ พระองค์ และพระราชธิดา ๒๕ พระองค์) ซึ่งทุกพระองค์ล้วนมีพระยศชั้นพระองค์เจ้า

^{๑๓} ส.พลายน้อย , พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวกษัตริย์วังหน้า , พิมพ์ครั้งที่ ๔ , (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน , ๒๕๔๕) : ๒๑๗ - ๒๑๘.

^{๑๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสอธิบายว่า ยศของสตรีมีบรรดาศักดิ์ชั้น “เจ้าคุณ” แต่ก่อนมักใช้เรียกท่านผู้ใหญ่ในราชินิกุล ท้าวนางที่เป็นหัวหน้า และเจ้าจอมมารดาของเจ้านายต่างกรมผู้ใหญ่ แล้วแต่ใครจะเรียก ๆ กัน ซึ่งไม่เป็นแบบแผน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงบัญญัติให้ยศ “เจ้าคุณ” เป็นยศในกฎหมาย สำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งเป็นแบบแผนสืบมา

(มิได้มีพระยศเป็นชั้นเจ้าฟ้า เนื่องด้วยพระองค์ท่านมิได้สถาปนาพระอัครมเหสี) พระราชโอรสและพระราชธิดาของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์ได้รับการศึกษาอย่างดี ทั้งตามแบบแผนราชสกุลที่จัดให้เจ้านายได้เล่าเรียน อาทิ เรียนอักษรสมัยภาษาไทย ภาษาขอม ศิลปศาสตร์การทรงปืน ทรงช้าง ทรงม้าแต่ที่พิเศษกว่าทั่วไป คือ รับการศึกษาตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระเชษฐาทรงศึกษาภาษาอังกฤษและวิชาการตะวันตก ทั้งจากมิชชันนารีและศึกษาค้นคว้าด้วยพระองค์เองจากตำราต่างประเทศ ทั้งนี้เพื่อนำความรู้มาพัฒนาบ้านเมืองดังข้อความที่ปรากฏใพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “บางคนรวมทั้งข้าพเจ้าด้วยได้พากันพยายามศึกษาภาษาอังกฤษเพื่อจะได้มีความรู้ อ่านตำราภาษาอังกฤษในเรื่องวิทยาศาสตร์แลศิลปศาสตร์ต่าง ๆ เพื่อให้คุ้นเคยแลชักนำความรู้นั้น ๆ มาสู่ประเทศของเราตามแต่จะสามารถนำมาได้” สำหรับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดการศึกษาศาสตร์วิชาการตะวันตกในด้านวิทยาศาสตร์และการช่างเป็นพิเศษ ซึ่งทรงศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมและประดิษฐ์สร้างสิ่งต่าง ๆ ตลอดพระชนม์ชีพ ในการนี้พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระราชโอรสและพระราชธิดาได้รับการศึกษาตามแบบอย่างของพระองค์ ทั้งภาษาอังกฤษและวิชาการตะวันตกโดยเฉพาะด้านวิทยาศาสตร์และการช่างด้วย

ในที่นี่ได้คัดพระราชประวัติพระองค์เจ้าอดิยังยศ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวที่นิพนธ์โดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ^{๓๕} เพื่อให้เห็นภาพการศึกษาตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและความรักความผูกพันระหว่างพระองค์ท่านกับพระราชโอรสดังนี้

“กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเป็นพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าคุณจอมมารดาแอมเป็นเจ้าจอมมารดา ประสูติในรัชกาลที่ ๓ เมื่อวันที่พฤหัสบดีเดือน ๑๐ แรม ๒ ค่ำ ปีมจ สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๐๐ (พ.ศ. ๒๓๘๑) แต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวยังดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิมที่ริมปากคลองบางกอกใหญ่ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดทรงศึกษาวิชาการอย่างฝรั่งเป็นเหตุให้ทรงชอบพอกับพวกมิชชันนารีอเมริกันซึ่งเป็นผู้มาสอนภาษาแล้วหาอย่างฝรั่งให้แก่ไทยในสมัยนั้น จึงประทานพระนามว่า “ยอชวอชิงตัน” ตามนามประธานาธิบดีคนแรกของสหรัฐอเมริกา ข้างฝ่ายไทยจึงเรียกพระนามว่า “หม่อมเจ้ายอด” ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระราชทานพระนามว่า “พระองค์เจ้า

^{๓๕} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ , “พระราชประวัติกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ” , ใน ราชสกุลวงศินพระบาทสมเด็จพระปวเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว , โดย อำพัน ดันจวรรณชนะ ,(กรุงเทพมหานคร : จันวณิชย์ , ๒๕๑๖) : ๒๑-๒๓ .

ยอดยิ่งประยุยศ บวรราชสรสดันราชกุมาร” ต่อมาพระราชทานพระสุพรรณบัฏทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔

กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญได้ทรงศึกษาเป็นอย่างดีสำหรับราชสกุลในสมัยนั้น เหตุด้วยเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่อยู่ใกล้ชิดติดพระองค์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นนิตย์มาแต่ในรัชกาลที่ ๓ พระราชกิจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีอย่างใด เช่น การฝึกหัดทหารอย่างฝรั่ง การช่างจักรกลและการต่อเรือรบ ซึ่งได้ทรงมีหน้าที่มาแต่รัชกาลที่ ๓ ได้ทรงใช้สอยฝึกหัดกรมหมื่นบวรวิชัยชาญมากยิ่งขึ้นกว่าพระเจ้าลูกเธอพระองค์อื่น อักษรวิธภาษาไทยได้ทรงศึกษาแตกฉานถึงสามารถแต่งกาพย์กลอนและฉันทได้เป็นอย่างดี มีปรากฏอย่างหลายเรื่อง^{๔๐} ภาษาอังกฤษก็ได้ทรงศึกษาถึงสามารถอ่านตำราภาษาอังกฤษเข้าพระหฤทัยได้ดี วิชาการซึ่งข้างขี้นมาแลมวยปล้ำตลอดจนนาฏกรรมบางอย่างก็ได้ทรงฝึกหัดนอกนี้ยังมีวิชาเบ็ดเตล็ดในกระบวนช่างอีกเป็นต้นว่าช่างเคลือบแลช่างหุ่น กล่าวกันว่าวิชาช่างที่ได้มาจากฝรั่งก็ทรงสันตัดอีกหลายอย่าง

เมื่อบวรราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น กรมหมื่นบวรวิชัยชาญยังไม่ได้โสกันต์ ด้วยเมื่อเวลาพระชันษาถึงกำหนดโสกันต์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังทรงประจวรหนักจึงต้องงดงาน ต่อเสร็จการพระบรมศพแล้วจึงได้โสกันต์เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๕๕ มีการแห่โสกันต์ในพระบวรราชวัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงจกดกันไกรพระราชทาน ต่อมาอีกปีหนึ่งจึงทรงผนวชเป็นสามเณร มีงานสมโภชที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยแล้วแห่มาทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงผนวชแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายไว้ในสำนักกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส ต่อมาเมื่อทรงผนวชพระเสด็จประทับอยู่วัดบวรนิเวศ

กรมหมื่นบวรวิชัยชาญทรงรับใช้ใกล้ชิดติดพระองค์แลรับราชการต่างพระเนตรพระกรรณพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั่วไปทุกอย่าง เวลาเสด็จไปไหนก็ตามเสด็จด้วย พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงซื้อบ้านของพวกข้าราชการวังหน้ามาแต่ก่อนตอนริมคลองคูเมืองเดิมข้างฝั่งเหนือตั้งแต่ถนนพระอาทิตย์ไปจนต่อเขตวังเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ (ตรงที่ตั้งโรงพยาบาลทหารบกบัดนี้) สร้างวังพระราชทานแลพระราชทานตึกตรงหน้าพระที่นั่งศิวิไลย์พินานให้เป็นที่สำนักอีกแห่งหนึ่ง

ครั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ทรงบังคับบัญชากรมทหารเรือฝ่ายพระบวรราชวัง กรมหมื่นบวรวิชัยชาญได้เสด็จมารับราชการรวมกันกับเจ้านายวังหลวงช่วงเวลา ๓ ปีก็สิ้นรัชกาลที่ ๔ เจ้านายผู้ใหญ่ท่านตรัสเล่าว่า กรมหมื่นบวรวิชัยชาญนั้นพระอัยยาศัยสุภาพ โดยปรกคิมักถ่อมพระองค์ เมื่อมาสมทบกับเจ้านายวังหลวงก็พอ

^{๔๐} พระบวรราชนิพนธ์ในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญได้แก่ นิราศเมืองนครศรีธรรมราช อิเหนาคำฉันท์บทละครเรื่องพระสมุท บทละครหุ่นจีนเรื่องชวยงัก

พระราชฤทัยที่จะสมาคมคบหาแต่เพียงชั้นหม่อมเจ้าที่เป็นพระโอรสผู้ใหญ่ในเจ้านายต่างกรม วางพระ
อัยยาศัยเป็นกันเองอย่างสนิทสนม กรมหมื่นบวรวิชัยชาญได้พระราชทานอุปราชากิเชกเมื่อปีมะโรง
พ.ศ. ๒๔๑๑ พระชันษาได้ ๓๑ ปี

เมื่อกรมพระราชวังบวรฯ ทรงรับอุปราชากิเชกนั้น ราชมณเฑียรแลสถานต่างๆในวังหน้า
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงซ่อมแซมสร้างไว้ยังบริบูรณ์ดี มีสิ่งสำคัญซึ่งปรากฏว่าทรงสร้าง
ใหม่แต่ที่วังซึ่งเสด็จอยู่แต่ก่อน (ตรงที่โรงพยาบาลทหารบกทุกวันนี้) รื้อสร้างใหม่ทั้งวังทำเป็นตึกอย่างฝรั่ง
มีเขื่อนเพ็ชรรอบวัง แลทางฉนวน มีสะพานข้ามคลองมาถึงพระราชวังบวรฯ แต่การค้างมาหาได้เสด็จไป
ประทับไม่ ส่วนที่ในพระราชวังบวรฯ เป็นแต่ทรงสร้างพระที่นั่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงสร้างค้างไว้ให้สำเร็จเสด็จไปประทับอยู่ที่นั่นทรงขนานนามว่า “พระที่นั่งสารโชรรัตนประพาศ”

กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญโปรดในการช่างต่างๆมาแต่เดิม ทรงตั้งโรงงานการช่างขึ้นในวังหน้า
หลายอย่าง ทั้งช่างหล่อช่างกลึงช่างเคลือบ ของที่ทรงประดิษฐ์คิดทำขึ้นล้วนเป็นฝีมืออย่างประณีตจะหา
เสมอได้โดยยาก แต่โรงงานการช่างในครั้งนั้น ไข้ไข้สถานทีซึ่งมีมาแล้วแต่เดิมโดยมาก ปลุกสร้างใหม่
ก็แต่ของเล็กน้อย มาในตอนหลังทรงหัดจิวขึ้นโรงหนึ่ง ก็ใช้สถานที่ของเดิมให้เป็นที่พักจิวอาศัยส่วนการ
ภายนอกพระราชฐานมีการสำคัญที่ได้ทรงบัญชาซ่อมทำต่อของเก่าให้แล้วสำเร็จบริบูรณ์ก็มาก เช่น ป้อมผี
เสื้อสมุทรแลป้อมเสื้ออ่อนเล็บที่เมืองสมุทรปราการ นอกจากนั้นยังมีการซ่อมพระอารามที่ชำรุดแลค้างมา
อีกหลายพระอาราม คือ วัดสัมเกลียง วัดดาวดึงส์ วัดชนะสงคราม แลวัดหงส์รัตนาราม

กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญดำรงพระยศเป็นพระมหาอุปราชอยู่ ๑๗ ปี ประชวรโรคพระวักกะ
พิการ เสด็จทิวงคตที่พระที่นั่งบวรบริวัตร เมื่อวันศุกร์เดือน ๕ แรม ๓ ค่ำ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ พระชนมายุ
๔๘ พรรษา”

การที่พระราชโอรสและพระราชธิดาล้วนได้รับการศึกษาตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัว ส่งผลให้มีพระปรีชาสามารถรอบรู้ทั้งอักษรสมัยภาษาไทย ภาษาอังกฤษ และวิชาการตะวันตก
สามารถเจริญรอยตามพระราชบิดาทำคุณประโยชน์แก่แผ่นดิน ดังเช่น พระองค์เจ้ายออดยิ่งยศฯ พระราชโอรส
พระองค์ใหญ่ ได้รับการสถาปนาให้เป็นกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ตำแหน่งพระมหาอุปราชในรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังมีข้อความประกาศตอนหนึ่งว่า^{๑๐} “ทรงพระราชดำริห์พร้อม
กับความตรีของพระราชวงศานุวงศ์ แลท่านเสนาบดีเห็นว่า พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ
เปนพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยฉลองพระเดชพระคุณในพระบาท

^{๑๐} คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมงกลพระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช . จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ . เล่มที่ ๑ . (กรุงเทพมหานคร :
กรมศิลปากร , ๒๕๔๕) : ๑๖๕-๑๗๐ .

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แลพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์มาช้านาน ทรงประพฤติกิจการถูกต้องพระราชอัธยาศัยโดยมากไม่มีความพลั้งพลาดประการใด แลกอบรดด้วยพระวิบุณยปริชาสามารถรอบรู้ในราชกิจนั้นๆ แลทรงพระปัญญาชั้นทวีภาพฉลาดในการช่าง แลสันตัดชัดเจนในสรรพกิจต่างๆ ซึ่งเป็นการทำนุบำรุงรักษาแผ่นดินได้ แลมีพระอัธยาศัยเรียบร้อย ควรจะครอบครองเป็นเจ้าของทำนุบำรุงรักษาพระบรมราชวัง ให้ดำรงราชอิศริยยศ เป็นจิรัฐติกาลสืบไปได้ จึงมีพระบรมราชโองการมา ณ พระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้ตั้งการพระราชพิธีอุปราชาภิเษก สถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนครสวรรค์วรพินิต ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลฝ่ายหน้า รับพระบัณฑูรที่มหาอุปราชเดิมพระราชสมณเจียรในพระบรมราชวัง ทรงศักดินา ๑๐๐,๐๐๐ ตามอย่างในพระราชกำหนดกฎหมายเดิม” นอกจากนั้นพระราชโอรสอีกหลายพระองค์ได้ทำราชการในพระบรมมหาราชวังและพระบรมราชวังด้วยพระปรีชารอบรู้ในราชกิจ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสถาปนาเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม อาทิ กรมหมื่นพิศาลบวรศักดิ์ กรมหมื่นบริรักษ์นรินทรฤทธิ กรมหมื่นสถิตยธำรงสวัสดิ กรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร กรมหมื่นจรัสพรปฏิภาณ พระองค์เจ้านันทวัน ซึ่งพระราชประวัติจะกล่าวถึงในตอนต่อไป

สำหรับพระราชธิดาล้วนได้รับการศึกษาตามแบบแผนราชสกุลและตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเช่นเดียวกัน จึงปรากฏว่าพระราชธิดาหลายพระองค์มีพระปรีชาสามารถรอบด้าน อาทิ พระองค์เจ้าหญิงดวงประภาสีกัดทรงม้าตีกลองขานขานาญมาก นอกจากนั้นยังเป็นนักกีฬา ครีฑกีฬาญวน ได้มาก ภาษาอังกฤษก็ตรัสได้ ทรงพอพระทัยในการฝึกหัดละครหญิงเล่นได้ดีมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้ดูแลรักษาแลบังคับบัญชาราชการฝ่ายในพระบรมราชวังบวร พระองค์เจ้าหญิงเจิดโฉม ทรงคุณวุฒิต่างประการ ท่านทรงรอบรู้ทางโหราศาสตร์ นาฏศาสตร์ ทรงหัดอ่านเขียนภาษาอังกฤษจนอ่านและเขียนได้ ต่อมาทรงใช้ตำแหน่งในพระบรมราชวังเป็นที่พบปะสังสรรค์กับบรรดาภรรยาขุนนางและผู้หญิงฝรั่งเป็นทำนองสโมสรสตรี^{๑๒}

ตอนที่ ๓ ราชสกุลวงศ์^{๑๓}

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชโอรสที่เป็นต้นราชสกุล ๑๑ สกุล และทรงมี

^{๑๒} ส.พลายน้อย , พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวกษัตริย์วังหน้า , : ๒๒๑-๒๒๒.

^{๑๓} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตราพระราชบัญญัตินามสกุลขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ซึ่งให้พระราชวงศ์ผู้สืบเชื้อสายมาจากพระราชโอรสพระองค์ใดของพระมหากษัตริย์ ใช้พระนามของพระราชโอรสพระองค์นั้นเป็นราชสกุล และเพื่อให้นามสกุลสำหรับผู้สืบเชื้อสายจากราชตระกูลให้คงอยู่ตลอดไปจึงให้มีคำว่า ณ อุตฺยา ต่อท้ายนามสกุล (พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้ผู้สืบเชื้อสายราชตระกูลที่ต่อจากหม่อมหลวงลงมาที่ไม่มีฐานะนครศักดิ์อันใดเป็นเครื่องบ่งชี้ว่าเป็นผู้สืบสายราชตระกูล เพิ่มคำว่า ณ อุตฺยาต่อท้ายนามสกุล)

พระราชนัดดา (พระราชโอรสในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ) ที่เป็นต้นราชสกุล ๘ สกุล ซึ่งราชสกุลเหล่านี้ได้สืบสายต่อเนื่องมาถึงปัจจุบัน ดังมีรายละเอียดเท่าที่พอจะประมวลได้ ดังนี้

๑. ราชสกุลที่สืบสายมาจากพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ราชสกุลที่สืบสายจากพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมี ๑๑ สกุลได้แก่

(๑) ราชสกุลสุธารส มีต้นราชสกุล คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุธารส หรือที่เรียกกันว่าพระองค์วัน ทรงเป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๑๐ ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าจอมมารดากุลา ประสูติเมื่อวันจันทร์ที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๘๓ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานเบี้ยหวัด ปีละ ๕ ชั่ง เงินเดือนเดือนละ ๒ ตำลึง ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ทูตียจุลจอมเกล้าเป็นพระเกียรติยศ ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๕ ชั่ง เงินกลางปี ปีละ ๒ ชั่ง ๑๐ ตำลึง เงินเดือน เดือนละ ๒ ตำลึง ภายหลังได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดเพิ่มขึ้นอีก เป็นปีละ ๑๐ ชั่ง ครั้นโปรดเกล้าฯ ให้รวมเงินสำหรับยศพระบรมวงศานุวงศ์เป็นเงินปี โปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินปีเป็นเงิน ๑๕ ชั่ง ทรงสิ้นพระชนม์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๖ พระชันษา ๕๔ ปี

(๒) ราชสกุลวรัธน์ มีต้นราชสกุล คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรัธน์ หรือที่เรียกกันว่า พระองค์โตใหญ่ ทรงเป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๑๒ ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าจอมมารดาเกศ ประสูติเมื่อวันเสาร์ที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๘๔ ในปี พ.ศ. ๒๔๒๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาเป็น “กรมหมื่นพิศาลบวรศักดิ์” ดังมีข้อความประกาศตอนหนึ่งว่า^{๔๔} “ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรัธน์ ทรงเจริญพระชนมายุ เปนผู้ใหญ่ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ รอบรู้ในราชกิจ ควรจะเปนพระองค์เจ้าต่างกรมพระองค์หนึ่งได้ จึงมีพระบรมราชโองการมา ณ พระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้สถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรัธน์ เปน พระองค์เจ้ามีกรมในพระบวรราชวัง มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า กรมหมื่นพิศาลบวรศักดิ์ ทรงศักดินา ๑๑,๐๐๐” ทรงสิ้นพระชนม์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๕ พระชันษา ๖๖ ปี

(๓) ราชสกุลภาณุมาศ มีต้นราชสกุล คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชายภาณุมาศ ทรงเป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๑๘ ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าจอมมารดาเอี่ยม ซึ่งเป็น

^{๔๔} คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมงคลพระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช . จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ : ๒๔๒-๒๔๓ .

ธิดาหลวงมหาวิสตโรภษา (เกษม) (วงศ์สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายเรนทรราชกุมาร ราชโอรสพระเจ้ากรุงธนบุรี) ประสูติเมื่อวันเสาร์ที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๘๘ ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๔ ชั่ง เงินเดือน เดือน ละ ๖ บาท เงินกลางปี ปีละ ๒ ชั่ง รัชการณลงพระเดชพระคุณตามธรรมเนียมพระบรมวงศ์เธอ ทรงสิ้นพระชนม์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ พระชันษา ๔๔ ปี

(๔) ราชสกุลหัตถินทร มีต้นราชสกุล คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหัตถินทร ทรงเป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๑๕ ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าจอมมารดาหนู ประสูติเมื่อวันอังคารที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๘๘ ในปี พ.ศ. ๒๔๒๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาเป็น “กรมหมื่นบริรักษ์นรินทรฤทธิ” (ในวันก่อนตั้งกรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินประทับที่วังพระองค์เจ้าหัตถินทรเพื่อเป็นนมหามงคลสิริสวัสดิ์ ได้พระราชทานหีบทองคำเป็นเครื่องยศพิเศษหีบหนึ่ง) ดังมีข้อความประกาศตอนหนึ่งว่า^{๔๕} “ทรงพระราชดำริที่ว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหัตถินทร มีความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแต่เดิมมา ได้ทรงคุ้นเคยสนิทชิดชอบพระราชอัธยาศัยมาช้านาน ครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปประทับแรมในพระบรมราชวัง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตามเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไป พระองค์เจ้าหัตถินทร ก็ได้เชิญเสด็จไปประทับสรงเสวยที่วังทุกครั้ง แลได้ไปมาเฝ้าแทนแทนอยู่เสมอมิได้ขาด บัดนี้ทรงเจริญพระชนมายุ ทรงพระปรีชาฉลาดในราชการ มีพระอัธยาศัยเรียบร้อย สมควรจะเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมพระองค์หนึ่ง จึงมีพระบรมราชโองการมา ณ พระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้สถาปนาเลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหัตถินทร เป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นบริรักษ์นรินทรฤทธิ นุสิกนาม ทรงศักดินา ๑๑,๐๐๐” ทรงสิ้นพระชนม์ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๕ พระชันษา ๔๒ ปี

(๕) ราชสกุลนวรรตน์ มีต้นราชสกุล คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้านวรรตน์ ทรงเป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๒๐ ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าคุณจอมมารดาอม ประสูติเมื่อวันอังคารที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๘๘ เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตได้เข้ารับราชการในพระบรมมหาราชวัง โปรดเกล้าฯ ให้ว่าการบำเพ็ญพระราชกุศลฝ่ายพระราชวังบวร ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๓ ชั่ง เงินกลางปี ๒ ชั่ง เงินเดือน เดือนละ ๖ บาท ในปี พ.ศ. ๒๔๒๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสถาปนาเป็น “กรมหมื่นสถิตย์ธำรงสวัสดิ์” ดังมีข้อความประกาศตอนหนึ่งว่า^{๔๖}

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน , น. ๒๔๔-๒๔๕.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน , น. ๒๔๐-๒๔๑.

“ทรงพระราชดำริหว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเนาวรัตน์ ทรงพระเจริญวัยวุฒิปรีชารอบรู้ในราชกิจ ควรจะรับอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมได้ จึงมีพระบรมราชโองการมา ณ พระมณเฑียรสรงสนานที่ ตำบลดำรงสสิ่งให้สถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเนาวรัตน์ เป็นพระองค์เจ้ามีกรมในพระบรมราชวัง มีพระนามตามจารึกไว้ในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสฤติย์ธำรงสวัสดิ์ อังนาม ทรงศักดินา ๑๑,๐๐๐” ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ว่าการมหรสพ ทรงสิ้นพระชนม์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ พระชันษา ๔๖ ปี

(๖) ราชสกุลยุกนธรานนท์ มีต้นราชสกุล คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ายุกนทร ทรงเป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๒๓ ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าจอมมารดาแย้ม ประสูติเมื่อวันจันทร์ที่ ๑๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๕๑ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๒๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

(๗) ราชสกุลโศษณีย์ มีต้นราชสกุล คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโศษินี หรือที่เรียกกันว่า พระองค์โตเล็ก ทรงเป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๓๔ ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าจอมมารดาภิบาล ประสูติเมื่อวันเสาร์ที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๕๔ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๘ พระชันษา ๖๕ ปี

(๘) ราชสกุลนันทวัน มีต้นราชสกุล คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้านันทวัน ทรงเป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๓๖ ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าจอมมารดาหนู ประสูติเมื่อวันอังคารที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๕๖ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๒ ชั่ง ๑๐ ตำลึง และได้รับพระราชทานเพิ่มขึ้นเป็นลำดับจนถึง ๘ ชั่ง ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นมณฑลภรณ์ และเครื่องยศพานทองใหญ่แลเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชื่อยุติยจุลจอมเกล้า ตามลำดับ ทรงรับราชการตำแหน่งนายพันตรีในกรมทหารรักษาพระองค์ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเดือนละ ๓ ตำลึง ๓ บาท ทรงสิ้นพระชนม์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๔ พระชันษา ๓๕ ปี

(๙) ราชสกุลพรหมเมศ มีต้นราชสกุล คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรหมเมศ ทรงเป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๕๐ ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าจอมมารดาพรหมา ประสูติเมื่อวันพุธที่ ๒๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๕๕ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ พระชันษา ๓๖ ปี

(๑๐) ราชสกุลจรรยาโรจน์ มีต้นราชสกุล คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรรยาโรจน์ เรื่องศรี ทรงเป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๕๓ ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าจอมมารดาช้อย ประสูติ ณ วันอังคารที่ ๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๕๕ ในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอม

เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาเป็น “กรมหมื่นจรัสพรปฏิภาณ” ดังมีข้อความประกาศตอนหนึ่งว่า^{๑๗} “ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญโรจน์เรืองศรี ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์มา เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้วก็ได้ลงมาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงเสมอดังพระเจ้าลูกเธอ แลเป็นที่สนิทชิดชอบพระราชอัธยาศัยในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทมาแต่ครั้งนั้น ครั้นในรัชกาลปัจจุบันนี้ก็ได้รับพระราชทานพระเกียรติยศต่างๆ เหมือนอย่างที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงชุบเลี้ยงมา มีการโสกันต์แลทรงผนวชสามเณรพร้อมกับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเป็นต้น แล้วได้ทรงรับราชการเป็นนายแพทย์ใหญ่ในกรมทหารรักษาพระบรมมหาราชวัง ภายหลังได้ทรงรับตำแหน่งเป็นผู้พิพากษาในศาลแพ่งสรรพากรจนได้เป็นอธิบดีผู้พิพากษาทั้งทรงพระปรีชาสามารถในราชการ แลมีพระอัธยาศัยเรียบร้อย รักษาพระองค์อยู่ในที่ชอบเป็นนิตย์ บัดนี้ก็ทรงพระเจริญวัย ประกอบไปด้วยความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท สมควรที่จะเลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมพระองค์หนึ่งได้ จึงมีพระบรมราชโองการ ดำรัสสั่งให้สถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญโรจน์เรืองศรี ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นจรัสพรปฏิภาณ ลิงหนาม ทรงศักดินา ๑๑,๐๐๐” สิ้นพระชนม์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๐ พระชันษา ๕๒ ปี

(๑๑) ราชสกุลสายสนั่น มีต้นราชสกุล คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสนั่น ทรงเป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๕๕ ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าจอมมารดาอ่อน ประสูติเมื่อวันเสาร์ที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๖ พระชันษา ๕๗ ปี

๒. ราชสกุลที่สืบสายจากกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ

ราชสกุลที่สืบสายจากพระโอรสในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญมี ๕ สกุล ได้แก่

(๑) ราชสกุลวิไลวงศ์ มีต้นราชสกุล คือ พระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิไลวรวิลาส ทรงเป็นพระโอรสอันดับที่ ๔ ในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญและจอมมารดาเข็ม ประสูติเมื่อวันพุธที่ ๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๒ พระชันษา ๖๑ ปี

(๒) ราชสกุลกาญจนวิชัย มีต้นราชสกุล คือ พระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากาญจโนภาสรัศมี พระโอรสอันดับที่ ๕ ในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญและจอมมารดาปริงเล็ก (ธิดานายท้าววงศ์ ณ นครและ

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน , น. ๓๕๖-๓๕๗.

คุณหญิงเวก) ประสูติเมื่อวันจันทร์ที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๓ ในปี พ.ศ. ๒๔๕๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาเป็น “กรมหมื่นชาลยชัยบวรยศ” ดังมีข้อความประกาศตอนหนึ่งว่า^{๔๔} “ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระบวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากาญจโนภาสรัศมี ได้รับราชการในกรมทหารรักษาพระองค์แต่เริ่มแรกมาได้เลื่อนยศขึ้นโดยลำดับจนถึงได้เป็นนายพันโท ราชองครักษ์ประจำการ ได้ออกเป็นผู้บังคับบัญชาการกรมทหารราบที่ ๑๔ ทหารหน้า ราบที่ ๑๑ ล้อมวัง ครั้นเมื่อถึงกำหนดก็ได้กลับเข้ามารับราชการ เปนราชองครักษ์ประจำการ แลเลื่อนยศขึ้นเป็นนายพันเอก ภายหลังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เป็นผู้บังคับการกองดับเพลิงสวนดุสิต มีพระอภัยราชัยชื่อตรงจงรักภักดีต่อได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเปนอันมาก ประกอบด้วยสติปัญญาสามารถในกิจการต่างๆ ทั้งการช่างแลการเบ็ดเตล็ดถี่ถ้วนไป ถึงมิได้เปนพระโอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้าบวรวงศ์เธอ กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ก็เป็นผู้ซึ่งสมควรจะได้รับพระมหากรุณาที่ยกย่องขึ้นไว้ให้เปนพระองค์เจ้าต่างกรมฝ่ายพระบวรราชวัง เชิดชูพระเกียรติยศกรมพระราชวังบวรพระองค์หนึ่งได้ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนาพระบวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากาญจโนภาสรัศมีขึ้นเปนพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระบวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชาลยชัยบวรยศ สิงหนาม ทรงศักดินา ๑๑,๐๐๐” สิ้นพระชนม์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ พระชันษา ๕๑ ปี

(๓) ราชสกุลกัลยาณวงศ์ มีต้นราชสกุล คือ พระบวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชายกัลยาณประวัติ พระโอรสอันดับที่ ๕ ในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญและจอมมารดาเต็มใหญ่ ประสูติเมื่อวันจันทร์ที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๔ ในปี พ.ศ. ๒๔๕๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาเป็น “กรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชา” ดังมีข้อความประกาศตอนหนึ่งว่า^{๔๕} “ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระบวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากัลยาณประวัติ มีความรู้ในวิชาสยามไวยากรณ์โดยชำนาญ ได้ทรงรับราชการมาในหน้าที่เรียงหนังสือโต้ตอบโดยมาก แรกเข้ารับราชการในกรมยุทธนาธิการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ ก็ได้ทรงรับหน้าที่ในแผนกรับหนังสือ กรมปลัดทัพบกแล้ว ได้รับตำแหน่งต่างๆ มาโดยลำดับ คือได้เป็นนายร้อยตรี ตำแหน่งเลขานุการของผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก แล้วเป็นตำแหน่งนายเวรหนังสือโต้ตอบ แลเป็นนายร้อยเอกทำการตำแหน่งผู้ช่วยนายเวรใหญ่ทหารบก แล้วได้เป็นนายเวรใหญ่ทหารบก ครั้น พ.ศ. ๒๔๓๕ โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายมารับราชการกระทรวงมหาดไทย ก็ได้รับตำแหน่งนายเวรหนังสือลับ แล้วเป็นเลขานุการของกระทรวงแล้วย้ายไปเป็นปลัดกรมแลเลื่อนขึ้นเป็นเจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ แลกลับมารับราชการในตำแหน่ง

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน , น. ๓๕๖-๓๕๗.

^{๔๕} คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมงกุฎพระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช . จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ . เล่มที่ ๒ . (กรุงเทพฯ มหานคร : กรมศิลปากร , ๒๕๔๕) : ๘๒-๘๓ .

เลขานุการของกระทรวง แลเปนปลัดกรมมหาดไทยฝ่ายพลำพัง ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้รับราชการในตำแหน่ง ปลัดบาญชีตลอดมาจน พ.ศ. ๒๔๕๑ กลับมารับราชการตำแหน่งเลขานุการของกระทรวง แลไปเปน ตำแหน่งข้าหลวงตรวจการกรมสรรพากรนอกจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายมารับ ราชการในตำแหน่งเลขานุการหอสมุดวชิรญาณ คงรับราชการอยู่ในตำแหน่งจนทุกวันนี้ อนึ่งทรงรำพึงถึง กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ซึ่งเป็นพระบิดาแห่งพระองค์เจ้ากัลยาณประวัตินั้น เป็นผู้ที่ได้ทรงคุ้นเคยมา แต่ทรงพระเยาว์ ก็ขอมทำให้ทรงพระเมตตาแต่พระโอรสแห่งกรมพระราชวังพระองค์นั้นอยู่ ทั้งมาทรงรำพึง ถึงถึงความชอบแห่งพระองค์เจ้ากัลยาณประวัตินั้น ซึ่งได้รับราชการมาโดยเรียบร้อยเป็นหลายตำแหน่งดัง แสดงมาแล้ว แลในสมัยนี้ก็เห็นว่าเปนจินตกวีผู้มีโวหารพิเศษ สมควรจะทรงพระกรุณายกย่องขึ้นไว้ ให้เปน พระองค์เจ้าต่างกรมฝ่ายพระราชวังบวร เสด็จพระเกียรติยศกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญพระองค์หนึ่งได้ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนา พระราชวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากัลยาณประวัตินั้นขึ้นเป็น พระองค์ เจ้าต่างกรม มีพระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชา พยัคฆนาม ทรงศักดินา ๑๑,๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระราชวังบวร” สิ้นพระชนม์ใน รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๑๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ พระชันษา ๕๖ ปี

(๔) ราชสกุลสุทัศน์ มีต้นราชสกุล คือ พระบวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทัศน์นิภาธร พระโอรสอันดับที่ ๑๔ ในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญและจอมมารดาหม่อมหลวงนาม ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา (ธิดาหม่อมราชวงศ์เนตร ปาลกะวงศ์) ประสูติเมื่อวันศุกร์ที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๕ สิ้นพระชนม์ใน รัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๑ พระชันษา ๔๗ ปี

(๕) ราชสกุลวรวิชัย มีต้นราชสกุล คือ พระบวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรวิชัยอาภรณ์ราชกุมาร พระโอรสอันดับที่ ๑๕ ในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญและจอมมารดาป้อม (ธิดาพระยาพระราม(แสง)และ ท่านปุก) ประสูติเมื่อวันพุธที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๑๖ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้า อยู่หัวอานันทมหิดล เมื่อวันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ พระชันษา ๖๙ ปี

(๖) ราชสกุลจรูญวิชัย มีต้นราชสกุล คือ พระบวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญวิชัย พระโอรส อันดับที่ ๑๕ ในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญและจอมมารดาสมบุญ ประสูติวันพุธที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ในปี พ.ศ. ๒๔๗๘

(๗) ราชสกุลวิบูลยพรรณ มีต้นราชสกุล คือ พระองค์เจ้าวิบูลยพรรณรังษี พระโอรสอันดับ ที่ ๒๑ ในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญและจอมมารดาเชียวเล็ก (ธิดาพระยาจางสรไกร (รุ่ง) ประสูติเมื่อ วันพุธที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๑๘ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ วันที่ ๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๑ พระชันษา ๓๓ ปี

(๘) ราชสกุลรัชนี มีต้นราชสกุล คือ พระบวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัส พระโอรส

อันดับที่ ๒๒ ในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญและจอมมารดาเล็ก ประสูติวันพุธที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๕ ในปี พ.ศ. ๒๔๕๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาเป็น “กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์” ดังมีข้อความประกาศตอนหนึ่งว่า^{๕๐} “ทรงพระราชดำริที่ว่า พระราชवरวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารัชณีแจ่มจรัส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้เข้ารับราชการตำแหน่งนายเวรในกรมบัญชาการกระทรวงธรรมการอยู่ ๒ ปี ย้ายไปเป็นผู้ช่วยในกรมศึกษาธิการ เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๓๕ เริ่มจัดราชการกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ตามระเบียบใหม่ ได้โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระองค์เจ้ารัชณีแจ่มจรัสจากกระทรวงธรรมการ มารับราชการในกองที่ปรึกษากระทรวงพระคลัง ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประเทศยุโรป ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้ารัชณีแจ่มจรัสตามเสด็จเป็นนักเรียนพิเศษ ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษอยู่ที่ประเทศอังกฤษอีก ๒ ปีครึ่ง แล้วกลับเข้ามารับราชการในตำแหน่งผู้ช่วยอธิบดีกรมตรวจแลกรมสารบาณูชี ในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๔๒ ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๔ โปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้ารัชณีแจ่มจรัสย้ายไปรับราชการในตำแหน่งรองหัวหน้ากรมธนบัตร แล้วเลื่อนขึ้นเป็นหัวหน้ากรมในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๕ ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๖ จึงย้ายไปรับตำแหน่งเจ้ากรมอยู่ในกองที่ปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติอีกคราวหนึ่ง ครั้นเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นอธิบดีกรมกระสาปน์สิทธิการ จนถึงเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๐ เมื่อพระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงจันทบุรีนฤนาถทรงเลื่อนจากตำแหน่งอธิบดีกรมตรวจแลกรมสารบาณูชีขึ้นเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้ารัชณีแจ่มจรัสเป็นผู้แทนอธิบดีกรมตรวจกรมสารบาณูชี จนถึงเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๕๑ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นอธิบดีกรมตรวจกรมสารบาณูชี แลเข้ารับราชการในตำแหน่งมาจนบัดนี้ ส่วนราชการนั้น ก็ได้ทรงรับราชการในหน้าที่ต่างๆ คือ เมื่อรับราชการอยู่ในกระทรวงธรรมการได้เป็นข้าหลวงสอบไล่วิชาหนังสือไทยครั้งหนึ่ง เป็นกรรมการร่างพระราชบัญญัติวิธีพิจารณาความแพ่งครั้งหนึ่ง เมื่อมารับราชการในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ก็ได้ทรงเป็นกรรมการจัดการพิพิธภัณฑ์ซึ่งส่งไปแสดงต่างประเทศด้วยคราวหนึ่ง อนึ่งทรงรำพึงถึงกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ผู้เป็นพระบิดาแห่งพระองค์เจ้ารัชณีแจ่มจรัสนั้น ว่าเป็นผู้ที่มีความคุ้นเคยแลเคยสำแดงความรักใคร่ในส่วนพระองค์มาแต่เมื่อทรงพระเยาว์ เคยทรงฝากฝังพระโอรสแต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่เมื่อเวลานั้น จึงทำให้ทรงพระเมตตาแก่พระองค์เจ้ารัชณีแจ่มจรัส ผู้เป็นพระโอรสแห่งกรมพระราชวังนั้นองค์หนึ่ง ทั้งประกอบด้วยความรักความดีอันมีอยู่ในพระองค์เจ้ารัชณีแจ่มจรัสเอง อันปรากฏชัดอยู่แล้วว่า พระองค์เจ้ารัชณีแจ่มจรัสทรงมีพระสติปัญญาสามารถในราชการ ทั้งเป็นผู้แตกฉานในอักษรสมัยทั้งไทยแลต่างประเทศ ทั้งเป็นจินตกรรมวิโวหารพิเศษ สมควรจะทรงพระกรุณายกย่องพระเกียรติยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมฝ่าย

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน , น.๘๔-๘๕.

พระราชวังบวร เขตดุสิตพระเกียรติยศกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญพระองค์หนึ่งได้ จึงมีพระบรมราชโองการ
 คำรัสสั่งให้สถาปนา พระราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารัชนี้แจ่มจรัส ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนาม
 ตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ มุสิกนาม ทรงศักดินา ๑๑,๐๐๐
 ตามพระราชกำหนดอย่างเจ้าต่างกรมในพระราชวังบวร” ทรงสิ้นพระชนม์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้า
 อยู่หัวอานันทมหิดล เมื่อวันที่ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ พระชันษา ๖๘ ปี^{๕๐}

(๕) ราชสกุลวิสุทธิ มีต้นราชสกุล คือ พระองค์เจ้าบวรวิสุทธิ พระโอรสอันดับที่ ๒๗ ในกรม
 พระราชวังบวรวิชัยชาญและจอมมารดาสะอาด ประสูติ ณ วันจันทร์ที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๖ สิ้นพระชนม์
 ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๓ พระชันษา ๒๘ ปี

---

^{๕๐} ในรัชกาลปัจจุบันได้ทรงสถาปนาพระอิสริยยศหม่อมเจ้าหญิงวิภาวดี รั้งสิต พระธิดาในพระองค์เจ้ารัชนี้แจ่มจรัส
 เป็นพระเจ้ายวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรั้งสิต

พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ

พระองค์เจ้าวรรัตน์ ต้นราชสกุลวรรัตน์

พระองค์เจ้าภาณุมาศ ต้นราชสกุลภาณุมาศ

พระองค์เจ้าหัตดินทร์ ต้นราชสกุลหัตดินทร

พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระองค์เจ้านาวรัตน์ ต้นราชสกุลนาวรัตน์

พระองค์เจ้าโตสินี ต้นราชสกุลโตชะณีย์

พระองค์เจ้าจรงูญโรจน์เรื่องศรี ต้นราชสกุลจรงูญโรจน์

พระองค์เจ้าเฉลิมลักษณะวงศ์

พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระองค์เจ้าหญิงวงจันทร์

พระองค์เจ้าหญิงนิคม

พระองค์เจ้าหญิงสุดาวรรค์

พระองค์เจ้าหญิงดวงประภา

พระราชนัดดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระองค์เจ้าวิไลยวรวิลาศ ต้นราชสกุลวิไลยวงศ์

พระองค์เจ้ากาญจโนภาสรัศมี ต้นราชสกุลกาญจนวิชัย

พระองค์เจ้ากัลยาณประวัตติ ต้นราชสกุลกัลยาณวงษ์

พระองค์เจ้าสุทัศน์นิภาธร ต้นราชสกุลสุทัศน์ีย์

พระราชนัดดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระองค์เจ้าวรุตติอาภรณ์ ต้นราชสกุลวรุตติ

พระองค์เจ้ารุจาวรณี ต้นราชสกุลรุจวิชัย

พระองค์เจ้ารัชนี้แจ่มจรัส ต้นราชสกุลรัชนี้

ต้นฉบับเป็นหน้าว่าง

บทที่ ๕

พระราชวังของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในบทนี้จะกล่าวถึงพระราชวังต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประทับช่วงที่ทรงพระเยาว์ ในช่วงที่ทรงกรมเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ และในช่วงหลังจากพระบวรราชาภิเษกเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ตลอดจนพระราชวังที่ทรงสร้างขึ้นใหม่มีรายละเอียดดังนี้

ตอนที่ ๑ พระบรมมหาราชวัง ที่ประทับในช่วงที่ทรงพระเยาว์

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือพระนามเดิมว่าเจ้าฟ้าจุฑามณี พระราชสมภพที่ พระราชวังเดิม ปากคลองบางกอกใหญ่ กรุงเทพมหานคร ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (รัชกาลที่ ๑) และทรงประทับที่พระราชวังแห่งนี้จนกระทั่งพระชนมายุได้ ๑๓ เดือน

จากนั้นได้ตามเสด็จพระราชบิดาที่เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ ๒) มาประทับในพระบรมมหาราชวัง พระองค์ทรงประทับอยู่กับสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีพระราชมารดาที่พระตำหนักแดง ภายในพระบรมมหาราชวัง พระตำหนักนี้มีลักษณะเป็นเรือนไทยชั้นเดียวสร้างด้วยไม้สักทั้งหลัง หลังคามุงกระเบื้อง ประดับด้วยช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ นาคสะดุ้ง มีแนวเสาดั้งรองรับชายคา มีการตกแต่งด้วยลวดลายแกะสลักไม้บริเวณใต้กรอบหน้าต่าง หอระฆัง และอกแล มีห้องสรงและห้องพระบังคนอยู่ภายในอาคาร พระตำหนักนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสร้างให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้านางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสudarักษ์และเจ้าฟ้าบุญรอดพระธิดา (พระธิดาองค์นี้ต่อมาคือพระราชมารดาของเจ้าฟ้าจุฑามณี)

ระหว่างที่ประทับภายในพระบรมมหาราชวังนี้ ได้ทรงรับการมงคลโสกัณฑ์เมื่อพระชนมายุประมาณ ๑๒ พรรษา ทรงผนวชเป็นสามเณรเมื่อพระชนมายุประมาณ ๑๔ พรรษา แลทรงศึกษาเล่าเรียนตามแบบอย่างราชสกุล จนกระทั่งพระชนมายุได้ ๑๖ พรรษา เมื่อกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์พระเชษฐาต่างพระมารดา (พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกับสมเด็จพระศรีสุลาลัยหรือพระนามเดิมเจ้าจอมมารดาเรียม) เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๓) พระองค์จึงเสด็จกลับมาประทับที่พระราชวังเดิมพร้อมด้วยพระราชมารดา

ตอนที่ ๒ พระราชวังเดิม ที่ประทับในช่วงที่ทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์

เมื่อเสด็จกลับมาประทับที่พระราชวังเดิมแล้ว พระราชมารดาของพระองค์ยังคงประทับที่พระตำหนักแดง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายจากพระบรมมหาราชวังมาปลูกถวายเป็นที่ประทับภายในพระราชวังเดิม พระตำหนักนี้ภายหลังที่พระองค์พระบรมราชาภิเษกเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วได้โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไปปลูกในพระบรมราชวัง และในปัจจุบันพระตำหนักนี้อยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เป็นที่จัดแสดงเครื่องใช้ของพระองค์และพระราชมารดา เช่น โคมส่องน้ำเสด็จ พระแท่นบรรทม คันฉ่อง รองพระบาท

สำหรับเจ้าฟ้าจุฑามณีทรงสร้างพระตำหนักที่ประทับ ภายในพระราชวังเดิม ซึ่งเรียกกันภายหลังว่า ตำหนักแก่งสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีลักษณะเป็นอาคารตึกแบบตะวันตก ก่ออิฐถือปูน ๒ ชั้น หลังคาทรงปั้นหยา หน้าจั่วตกแต่งด้วยปูนปั้นเป็นตราพระราชลัญจกรในพระองค์รูปจุฑามณี บริเวณที่เป็นไม้ทาสีเขียวอ่อนเป็นสีที่นิยมใช้ในสมัยนั้น ชั้นบนใช้เป็นที่ประทับ ส่วนชั้นล่างใช้เป็นที่อยู่ของข้าราชการบริพาร สำหรับสภาพอาณาบริเวณภายในพระราชวังเดิมในขณะนั้น หมอเสาศรัสมิชนันท์ริชาวอเมริกันที่พระองค์ท่านโปรดเกล้าฯ ให้เข้าเฝ้าถวายความรู้เกี่ยวกับการทดลองวิทยาศาสตร์ที่พระราชวังเดิมอยู่เสมอ ได้บันทึกไว้ว่า^{๕๒} “พระองค์ทรงสนพระหฤทัยในทางวิทยาการตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิทยาศาสตร์ ในบริเวณวังของพระองค์จึงมีโรงงานตีเหล็ก โรงกลึงเหล็ก โรงงานไม้ ในห้องหนึ่งมีเครื่องจักรไอน้ำยาว ๒ ฟุตครึ่งทรงสร้างด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เอง” อีกทั้งพระองค์ได้โปรดให้มีการชักธงขึ้นภายในพระราชวังเดิมด้วย^{๕๓} ในปัจจุบันพระราชวังเดิมเป็นที่ตั้งกองบัญชาการกองทัพเรือ และพระตำหนักแก่งเป็นที่จัดแสดงพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ระหว่างที่พระองค์ประทับอยู่ที่พระราชวังเดิมแห่งนี้ ได้รับราชการในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เมื่อพระชนมายุได้ ๒๔ พรรษา ได้ทรงบังคับบัญชากรมทหารแม่นปืนหน้าแม่นปืนหลัง ญวนอาสาบและแขกอาสาจามด้วยพระราชกิจด้านการทหารดังกล่าว พระองค์จึงไม่ได้ประทับอยู่ที่พระราชวังเดิมตลอดเวลา ด้วยต้องเสด็จไปสร้างป้อมที่สมุทรสงครามบ้าง รักษาป้อมที่สมุทรปราการบ้าง ไปราชการรบกับญวนบ้าง พระองค์

^{๕๒} อัมพัน ดันจาวรชณะ .พระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระปวเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว . (กรุงเทพมหานคร : จันวาณิชย์ , ๒๕๑๒) : ๘-๙ .

^{๕๓} ในสมัยนั้นการตั้งเสาชักธงมีแต่ในเรือกำปั่นเท่านั้น ไม่มีการชักธงบนบก โดยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงริเริ่มตั้งเสาชักธงบนบก และต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้ทำเสาชักธงขึ้นในวังหลวงและวังหน้า

ท่านประทับที่พระราชวังเดิมประมาณ ๒๗ ปี จนกระทั่งเจ้าฟ้ามงกุฎพระเชษฐาร่วมพระราชบิดาและพระราชมารดา เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๔) และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระบรมราชาภิเษกพระองค์ท่านเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์ท่านเสด็จไปประทับที่พระบรมราชวังหรือพระราชวังบวรสถานมงคล ขณะนั้นทรงมีพระชนมายุได้ ๔๓ พรรษา

ตอนที่ ๓ พระบรมราชวัง ที่ประทับเมื่อทรงพระบรมราชาภิเษกเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจัดขึ้นภายในพระบรมราชวัง จากนั้นพระองค์ท่านได้ประทับที่พระบรมราชวังแห่งนี้ตลอดมาเป็นเวลากว่า ๑๔ ปี พระราชวังแห่งนี้สร้างขึ้นโดยกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท (วังหน้าในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช) และได้เป็นที่ประทับของวังหน้าในรัชกาลต่อมา พระราชวังมีอาณาเขตกว้างขวาง โดยทิศตะวันตกจรดแม่น้ำเจ้าพระยา ทิศตะวันออกจรดคลองคูเขื่อนหน้า (คลองหลอด) ทิศเหนือจรดแนวเขตวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ตัดผ่านกึ่งกลางสนามหลวง รวมทั้งบริเวณแนวถนนพระอาทิตย์ไปตลอดถึงป้อมพระสุเมรุ และวัดสังเวชวิศยาราม ตามแนวคลองบางลำพูหรือคลองคูเมือง ในปัจจุบันเป็นที่ตั้งของสถานที่สำคัญหลายแห่ง อาทิ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ โรงละครแห่งชาติ สถานนาฏดุริยางคศิลป์^{๔๔} และพื้นที่ภายในพระราชวังแบ่งออกเป็น ๓ ชั้น ได้แก่ พระราชฐานชั้นใน พระราชฐานชั้นกลาง และพระราชฐานชั้นนอก

ในระยะแรกที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จมาประทับที่พระบรมราชวังแห่งนี้ พระราชวังมีสภาพทรุดโทรมมากเนื่องจากได้ร้างไปเกือบ ๒๐ ปี ถึงขั้นที่พระองค์ทรงออกพระโอษฐ์ว่า “เออ อยู่ดี ดีก็ให้มาเป็นสมภารวัดร้าง” ดังนั้นพระองค์จึงได้ดำเนินการก่อสร้างและบูรณะพระตำหนักและสถานที่ต่างๆ ภายในพระราชวังเป็นจำนวนมาก ทั้งการก่อสร้างเพื่อเฉลิมพระเกียรติยศที่เสมอด้วยพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่โปรดเกล้าฯ ให้มีสิ่งเฉลิมพระเกียรติยศสำหรับวังหน้าทำนองเดียวกับที่มีในวังหลวง เช่น พระที่นั่งच्छกรรมประเวศ ปราสาทองค์แรกที่สร้างใน พระราชวังบวรสถานมงคล พระที่นั่งมณฑลภิเษกและพระที่นั่งเอกอลงกฏ ตำหนักแพที่ท่าน้ำ โรงช้างคันและม้าคัน ประชุมหาโภคราช รวมทั้งการก่อสร้างขึ้นให้บริบูรณ์ตามของเดิม เช่น ทิมดาบ เขื่อนเพชร โรงช้าง โรงม้า ศาลาอุทขุน ป้อมประตู ตำหนักข้างใน ตลอดจนการก่อสร้างตามลำพังพระราชหฤทัยของพระองค์^{๔๕}

^{๔๔} ฦกฏภัทรร จันทวิช . กรมพระราชวังบวรสถานมงคลกับงานศิลปกรรมตามแบบพระราชนิยม (ศิลปช่างสกุลวังหน้า สมัยรัตนโกสินทร์) . (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร , ๒๕๔๕) : ๑๓.

^{๔๕} พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

เช่น พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ ทำให้พระราชมณฑิรและสถานที่ต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในแผนที่วังหน้า เป็นของที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาขึ้นใหม่เป็นส่วนใหญ่

ในที่นี้จะกล่าวถึงรายละเอียดขอสถานที่สำคัญภายในพระบรมราชวังบางแห่ง ได้แก่

๑. **ที่ประทับ** เมื่อแรกที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาประทับในพระบรมราชวัง ได้ทรงประทับที่พระที่นั่งวสันตพิมาน พระที่นั่งแห่งนี้มีลักษณะก่ออิฐถือปูนมี ๒ ชั้น ขนาดยาว ๓ ห้อง มีบันไดทางขึ้นลงด้านหน้าและด้านหลัง พระที่นั่งเป็นพระวิมานหลังได้ในหมู่พระวิมานที่กรมพระราชวังบวร มหาสุรสิงหนาทโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ประทับ^{๕๖} ในปัจจุบันหมู่พระที่นั่งนี้อยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เป็นที่จัดแสดงนิทรรศการ

ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งแก่งจันเพื่อเป็นที่ประทับแห่งใหม่ แต่เมื่อได้เสด็จไปประทับ ก็เฉื่อยประซวรเสาะแสวงเรื่อยมา เมื่อจันแสมาคูแล้วกราบทูลว่าเป็นเพราะพระที่นั่งแก่งจันนั้นสร้างในที่ซวงจ้อยไม่ดี จึงโปรดให้หรือพระที่นั่งดังกล่าวไปปลูกในพระราชวังใหม่ แล้วทรงสร้างพระที่นั่งใหม่ชื่อพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ สำหรับเป็นที่ประทับและได้ประทับอยู่ตลอดมา พระที่นั่งนี้มีลักษณะเป็นตึกแบบฝรั่ง ๒ ชั้น หน้าจั่วมีตราพระราชลัญจกรประจำพระองค์รูปจุฑาภรณ์ มีมุขบันไดทางขึ้นอยู่ด้านนอกอาคาร ชั้นบนเป็นที่ประทับของพระองค์ การตกแต่งภายในทุกห้องแต่งอย่างฝรั่ง ประกอบด้วย ห้องทรงพระอักษร และห้องสมุด ห้องรับแขก ห้องเสวย ห้องอุ่นเครื่อง ห้องสรง ห้องบรรทมซึ่งมีพระแท่นบรรทมคู่มีรูปช้างเผือกสกัดอยู่เหนือผนังที่สั่งมาแต่เมืองนอก มีห้องแต่งพระองค์ซึ่งเล่ากันว่าพระองค์ทรงดำริสว่าในห้องบรรทมร้อนนัก จึงโปรดให้ตั้งพระแท่นบรรทมเล็กในห้องแต่งพระองค์ด้วย ส่วนชั้นล่างเป็นที่อยู่ของพนักงาน พระองค์ทรงประทับอยู่ที่พระที่นั่งนี้อย่างฝรั่ง มีคนรับใช้ชายหญิงอยู่อย่างจำกัด พระเจ้าลูกเธอ และพระสนมเข้าเฝ้าเฉพาะเวลาเสวยเท่านั้น

นอกจากนี้พระองค์ยังได้ใช้พระที่นั่งแห่งนี้เป็นที่พระราชทานเลี้ยงแก่ทูตานุทูตและแขกเมืองนอกอีกด้วย ซึ่งเซอร์ จอห์น เบาว์ริง ราชทูตอังกฤษเมื่อครั้งมาเจรจาทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับไทย ได้มีโอกาสเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่ ๒ ของสยาม พระที่นั่งแห่งนี้ แล้วเขียนบรรยายความตอนหนึ่งว่า “พวกเราพบว่าตลอดทางจากท่าน้ำถึงพระราชวังปูลาดด้วยสี่ล้อ ที่ประทับของพระองค์นั้นสะดวกสบายตกแต่งอย่างมีรสนิยม เครื่องเรือนและเครื่องประดับ

^{๕๖} กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท โปรดเกล้าฯ ให้สร้างหมู่พระวิมานเป็นที่ประทับชั้น ๓ องค์ให้มีขนาดและลักษณะเดียวกัน ประกอบด้วย พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ พระที่นั่งพรหมเมศธาดา และพระที่นั่งวสันตวิมาน เพื่อเป็นที่ประทับในฤดูหนาว ฤดูร้อน และฤดูหนาว ตามลำดับ และทรงสร้างมุขออกไปทั้งด้านหน้าและด้านหลัง โดยมีหลังคาเชื่อมต่อกับพระวิมาน รวมเป็นหมู่พระที่นั่ง ๑๑ องค์ หลังคาชั้นลดระดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ หน้าบันด้านหน้า ด้านหลังจำหลักลายลงรักปิดทองประดับกระจก

พระราชวังต่างๆ จะทำให้คุณคิดว่าคุณกำลังอยู่ในบ้านของคนอังกฤษ ยกเว้นผ้าที่ห้อยแขวนลงมาเพื่อโบลม และลักษณะห้องแบบหลังคาสูง การสนทนาของพระองค์เป็นไปอย่างผู้มีการศึกษาและน่านับฟัง ภาษาอังกฤษของพระองค์นั้นอยู่ในขั้นยอดเยี่ยม ห้องสมุดของพระองค์มีหนังสือภาษาอังกฤษที่เลือกเฟ้นอย่างดี ส่วนในพิพิธภัณฑสถานส่วนพระองค์ก็มีเครื่องกลไกต่างๆ พร้อมด้วยหุ่นจำลองในสาขาต่างๆ ของวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นรุ่นที่ได้รับการปรับปรุงล่าสุด มีเครื่องวัดแดดและเครื่องวัดมุมชั้นเยี่ยม หุ่นจำลองเรือกลไฟแบบย่อส่วน และอาวุธใหม่ๆ หลากหลายชนิด”^{๕๓} ในปัจจุบันพระที่นั่งแห่งนี้อยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เป็นที่จัดแสดงสิ่งของอันเกี่ยวเนื่องกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น พระแท่นบรรทม พระบรรทมเสด็จเสด็จคืนน้ำมนต์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒. **ท้องพระโรง** ในพระบรมราชวังมีท้องพระโรง ชื่อว่า **พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย** พระที่นั่งแห่งนี้สร้างโดยกรมพระราชวังบวรมหาดิศัย (วังหน้าในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) มีลักษณะก่ออิฐถือปูนชั้นเดียว หลังคาชั้นลดประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ หน้บ้านไม้จำหลักลายลงรัก ปิดทองประดับกระจก เป็นลายเทพพนมอยู่บนช่อคนก การสร้างใช้แบบอย่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระอัครยาศย์ที่ไม่โปรดแสดงยศศักดิ์ ดังนั้นโดยปกติแล้วจะเสด็จออกให้ข้าราชการเฝ้าที่โรงรถ ต่อเมื่อมีการพิธีจึงจะเสด็จประทับบนพระแท่นเสวตฉัตร ในออกว่าราชการ ณ ท้องพระโรง ในปัจจุบันพระที่นั่งแห่งนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เป็นที่จัดแสดงนิทรรศการ

๓. **สถานที่หัดทหารวังหน้า** พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดตั้งทหารวังหน้าขึ้นทั้งทหารบกและทหารเรือ ทรงต่อเรือรบกลไฟ สังสมปืนใหญ่และเครื่องศาสตราวุธยุทธภัณฑ์สำหรับการทหารมากมาย ดังนั้นพระองค์จึงทรงสร้างสถานที่สำหรับกิจการทหารเพิ่มเติมขึ้นในพระบรมราชวังเป็นจำนวนมาก ได้แก่ โรงปืนใหญ่ โรงทหาร คลังสรรพยุทธ ดิถดิน โรงทหารเรือ (ที่นับเป็นที่ทำการทหารเรือสมัยใหม่แห่งแรกของไทย) แลพลับพลาสูง สำหรับทอดพระเนตรฝึกซ้อมทหารบนกำแพงพระบรมราชวังด้านตะวันออก และได้ทรงใช้สนามขนาดใหญ่ในเขตพระราชฐานชั้นกลางและชั้นนอกในการฝึกหัดทหารวังหน้า ตลอดจนช้าง ม้าด้วย^{๕๔}

๔. **สถานที่สำหรับการพระราชพิธี** ในพระบรมราชวังมีที่สำหรับประกอบพระราชพิธี ชื่อ **พระที่นั่งพุทไธสวรรย์** สร้างโดยกรมพระราชวังบวรมหาดิศัย มีลักษณะเป็นอาคารตึกก่ออิฐถือปูนชั้น

^{๕๓} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ . ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม โดยเซอร์จอห์น เบาว์ริง .(กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ , 2547) เล่มที่ ๒ : ๒๖๖.

^{๕๔} พระราชวังบรมราชวังไม่สามารถนำทหาร ช้าง ม้า มาฝึกนอกเขตพระราชวังได้เหมือนของพระบรมมหาราชวัง ดังนั้นการฝึกหัดทหารต่างๆ จึงต้องฝึกหัดภายในเขตกำแพงและแนวป้อมปราการของพระราชวัง

เดี่ยว ยกพื้นสูง ส่วนพื้นประตู หน้าต่าง เพดาน และโครงหลังคาประกอบด้วยไม้ ตกแต่งอย่างงดงาม เจึงผนังด้านนอกทำเป็นฐานบัวผนังภายในเป็นภาพจิตรกรรมภาพเทพชุมนุม และพระพุทธรูปประวัติจากพระปฐมโพธิ์กถา พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสี่องค์ที่ได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นสถานที่บำเพ็ญพระราชพิธีต่างๆ อาทิ พระราชพิธีบรรพชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพิธีตรุษสารท พระราชพิธีโสกันต์ พระราชพิธีเทศนามหาชาติ ในปัจจุบันพระที่นั่งนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสี่องค์และเปิดให้ประชาชนเข้าไปสักการะได้

๕. วัดในพระบรมราชวัง ในพระบรมราชวังมีวัดแห่งหนึ่งชื่อว่า วัดบรมสถานสุทธาวาส หรือเรียกกันทั่วไปว่า วัดพระแก้ววังหน้า สร้างโดยกรมพระราชวังบวรมหาดิศัยพลเสวย มีลักษณะเป็นแบบจตุรมุข หลังคามุงกระเบื้องเคลือบเป็นชั้นลด ประกอบด้วยช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ ซึ่งเป็นรูปนาค ๓ เศียร เรียกว่า นาคเบือน หน้าบันเป็นไม้จำหลักลายประดับกระจกสี พื้นขาวเป็นลายช่อดอกไม้ ระหว่างชั้นลดตรงคอสองซึ่งเป็นช่องว่างมีลายปูนปั้นทาสีเป็นลายใบวรีร้อยประดับดอกไม้ กรอบประตูหน้าต่างทำเป็นลายปูนปั้นทาสีประดับเครื่องถ้วยสังข์เป็นลายดอกไม้แบบลายฝรั่ง บานประตูไม้ปิดทองประดับกระจกลายแก้วชิงดวง มีมณฑปยอดปราสาทตั้งอยู่ตรงมุมทั้ง ๔ ภายในพระอุโบสถมีพระพุทธรูปปางประทานอภัย ยกพระหัตถ์ ๒ ข้างประทับภายในซุ้มเรือนแก้ว^{๔๖} พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำริที่จะอัญเชิญพระพุทธรูปสี่องค์ไปประดิษฐานเป็นพระประธานที่พระอุโบสถ จึงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ทรงกำกับการบูรณปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ และทรงให้ช่างเขียนภาพตำนานพุทธลีลาค้นบนฝาผนังพระอุโบสถทั้งสี่ด้าน ในปัจจุบันวัดนี้อยู่ในบริเวณวิทยาลัยนาฏศิลป์

ตอนที่ ๔ พระราชวังที่ทรงสร้างขึ้นใหม่

๑. พระราชวังใหม่ในกรุงเทพมหานคร พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวังใหม่ขึ้นแห่งหนึ่งสำหรับเป็นที่เสด็จไปประทับสำราญพระราชอิริยาบถ พระราชวังแห่งนี้ตั้งอยู่ที่ริมคลองคูเมืองเดิมข้างฝั่งเหนือ ตั้งแต่ถนนพระอาทิตย์ไปจนถึงเขตวังเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ มีทางและสะพานเชื่อมระหว่างพระบรมราชวังกับพระราชวังใหม่ สร้างเป็นอย่างดีฝรั่งทั้งวัง

๒. พระราชวังสีทา พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระราชวังวังสีทาชั้นที่บริเวณ

^{๔๖} กรมศิลปากร , “พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพิพิธภัณฑสถานไทย” , ใน พระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มหิศเรศวรสรรค์พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว , โดย ถนอม นพวรรณ , (กรุงเทพมหานคร : จันวณิชย์ , ๒๕๓๘) : ๖๓

ริมแม่น้ำป่าสักตะวันตก จังหวัดสระบุรี ในปี พ.ศ. ๒๔๐๒ เพื่อเป็นพระราชวังสำรองหากเกิดสงครามกับชาติตะวันตก^{๖๐} ทรงสร้างพระราชวังโดยใช้เครื่องมืออย่างลาว และโปรดเสด็จไปประทับที่พระราชวังแห่งนี้หลายครั้งและครั้งละนาน ๆ ทั้งนี้เพื่อทรงคบแต่งเขตคอกไว้เป็นป้อมปราการ^{๖๑} สำหรับต่อสู้ข้าศึก พร้อมกับฝึกกำลังพลและช้างม้าประการหนึ่ง เพื่อรักษาพระองค์ที่ประจวบด้วยวันโรคอีกประการหนึ่ง และเพื่อการพักผ่อนพระอิริยาบถด้วยการแ่่วลาวที่ทรงโปรด (ในบริเวณใกล้เขตพระราชวังมีหมู่บ้านชาวลาวอาศัยอยู่) อีกประการหนึ่ง พร้อมนี้ได้ทรงสร้างวัดเล็ก ๆ ขึ้นแห่งหนึ่งใกล้เขตพระราชวังสีทา เพื่อบำเพ็ญพระกุศลในยามที่เสด็จแปรพระราชฐาน โดยมูลเหตุที่ทรงสร้างวัดดังกล่าวนั้นปรากฏในพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปยังกรมหลวงวงศาธิราชสนิทว่า “วัดที่ไปสร้างที่สีทานั้น ฉันได้ยันท่าน (หมายถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) เล่าให้ฉันฟังครั้งหนึ่งว่า ลาวบ้านนั้นเขาบูชาพระศิลาไว้พระองค์หนึ่ง ท่านจึงทรงพระราชศรัทธาสร้างถวายพระศิลาพระองค์นั้น” ในปัจจุบันพื้นที่ในพระราชวังสีทาเป็นบ้านราษฎร ส่วนพระตำหนักที่ประทับนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้รื้อลงมาสร้างวังพระราชทานพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและบางส่วนได้ปรับหักพังไป สิ่งก่อสร้างที่หลงเหลืออยู่ได้แก่ กำแพงพระราชวัง เป็นแนวกำแพงหินปูนก่อเรียบกันสอปูนด้านนอก

^{๖๐} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระราชวังสำรองขึ้นที่พระนารายณ์ราชนิเวศน์ เมืองลพบุรี

^{๖๑} พื้นที่บริเวณพระราชวังสีทา มีแนวเขาล้อมคล้ายป้อมปราการธรรมชาติชื่อเขาคอก

ต้นฉบับเป็นหน้าว่าง

พระตำหนักแดง สถานที่ประทับกับพระราชมารดาเมื่อครั้งทรงพระเยาว์

พระตำหนักแก่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในพระราชวังเดิม
สถานที่ประทับในช่วงที่ทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์

หมู่พระวิมานในพระบรมราชวัง มีพระที่นั่งวสันตพิมาน
สถานที่ประทับแห่งแรกภายหลังพระบรมราชาภิเษกเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

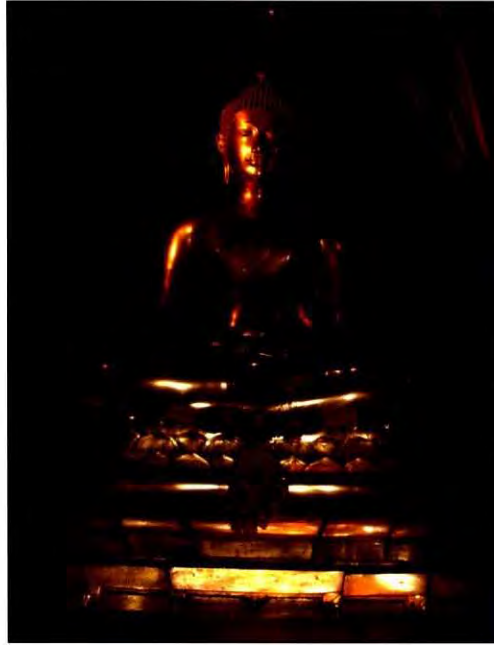
พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ในพระบรมราชวัง สถานที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชลัญจกรรูปจุฬามณี ประดับที่หน้าบ้านของพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์

พระแท่นบรรทม ภายในพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์

พระพุทธรูปสีหิงค์ ประดิษฐานภายในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์

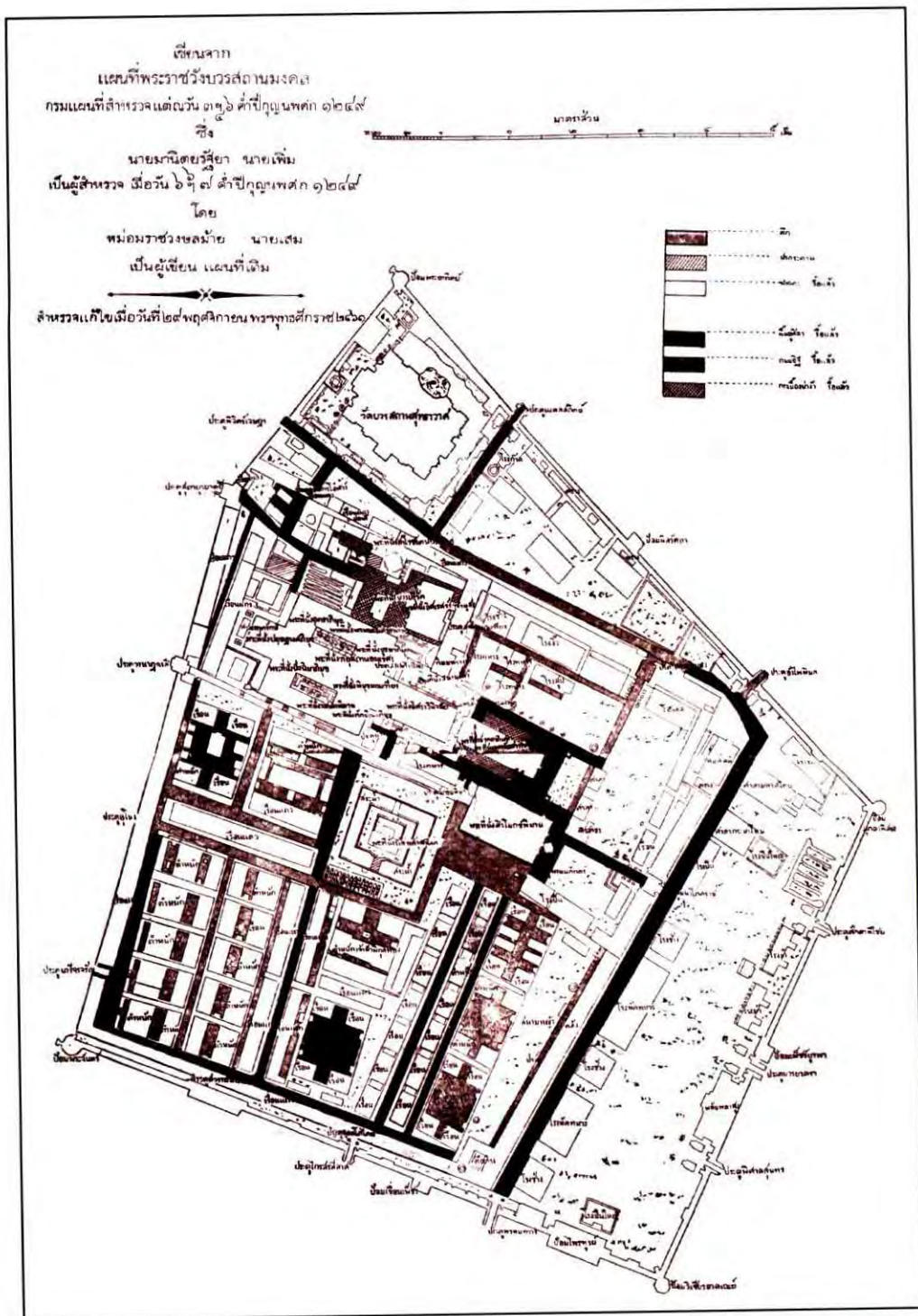
พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ สถานที่ประกอบพระราชพิธีในพระบรมราชวัง

พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ท้องพระโรงในพระบรมราชวัง

พระแท่นเสวตฉัตรที่มีพระราชลัญจกรพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
สำหรับเป็นที่ประทับในการออกว่าราชการ

แผนที่ภายในพระบรมราชวัง

ประมวลภาพพิธีวางมาลาถวายสักการะพระบรมราชานุสาวรีย์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
ณ โรงละครแห่งชาติ ในวันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๕๕๕

ต้นฉบับเป็นหน้าว่าง

บรรณานุกรม

- คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมงคลพระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช .จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์. เล่ม ๑-๒ . กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร , ๒๕๔๕.
- คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว . พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี . พิมพ์ครั้งที่ ๖ . กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร , ๒๕๔๘ .
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ . ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม โดยเซอร์จอห์น เบาว์ริง . กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ , ๒๕๔๗.
- นลินี ดันธุนิตย์ . “หลักการวิจัยทางสังคม.” และ “การวิจัยแนวสตรีนิยม .” กรุงเทพมหานคร : คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ , ๒๕๔๘. (อัดสำเนา)
- ณัฐภัทร จันทวิช . กรมพระราชวังบวรสถานมงคลกับงานศิลปกรรมตามแบบพระราชนิยม (ศิลปช่างสกุลวังหน้า สมัยรัตนโกสินทร์ . กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร , ๒๕๔๕ .
- ณัฐฉัตร สุทธิสงคราม . กษัตริย์วังหน้า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว . กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แพร่การช่าง , ๒๕๑๕.
- ถนอม นพวรรณ . พระบวรราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปวเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว . กรุงเทพมหานคร : จันฉนวนิชย์ , ๒๕๓๘.
- บรรเจิด อินทุจันทร์ยง . ราชสกุลพระบรมราชวงศ์จักรี . กรุงเทพมหานคร : องค์การคำครุสภา, ๒๕๓๕.
- แพทย์ทหารเรือ ,กรม . เกิดพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว . กรุงเทพมหานคร : ๒๕๔๗.
- ระพีพรรณ ใจภักดี. วังและตำหนัก . กรุงเทพมหานคร : แสงแดดเพื่อนเด็ก , ๒๕๔๕.
- ศิลปากร, กรม . พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๒ . กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ดอกเบี๋ย , ๒๕๔๕.
- ส.พลายน้อย . เจ้าฟ้าจุฑามณี พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว . พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : รวมสาสน์ , ๒๕๓๖ .
- สุนิสานันคง . พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้ากรุงสยามองค์ที่ ๒ ในสมัยรัชกาลที่ ๔ . กรุงเทพมหานคร : ONE WORLD , ๒๕๔๗.
- เสถียร สุกโสภา . พระปิ่นเกล้าเจ้ากรุงสยาม . กรุงเทพมหานคร : วัชรินทร์การพิมพ์ , ๒๕๔๔.
- อนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม , มูลนิธิ. พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระปวเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว . กรุงเทพมหานคร : แอ็กซีสกราฟฟิค

- อำพัน คัดชำระ . พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปวเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์ พระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัว . กรุงเทพมหานคร : จันวานิชย์ , ๒๕๑๑.
- อำพัน คัดชำระ . ราชสกุลวงศ์ในพระบาทสมเด็จพระปวเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์ พระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัว . กรุงเทพมหานคร : จันวานิชย์ , ๒๕๑๖.
- อำพัน คัดชำระ . ราชสกุลวงศ์ในพระบาทสมเด็จพระปวเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์ พระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัว . กรุงเทพมหานคร : จันวานิชย์ , ๒๕๑๒.
- อกิน รพีพัฒน์ , ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖ . กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ , ๒๕๒๗.

พิมพ์ที่ บริษัท จันวาณิชย์ จำกัด แผนกพิมพ์ - โรงพิมพ์จันทว่า (เดิม)
อาคารกองบุญมา ๖๙๙ ถนนสีลม กรุงเทพฯ ๑๐๕๐๐ โทร. (๖๖๒) ๖๓๕-๓๓๕๕
นายมารชัย กองบุญมา เป็นผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา

ต้นฉบับเป็นหน้าว่าง

บ 1136

DS อรุณ สันธนาภรณ์.
581 หนังสือที่ระลึกวันตรงกับเสด็จ
ป618ท สวรรคตในพระบาทสมเด็จพระ
พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว 7 มกราคม
2550.

